

Omslagafbeelding: Édouard Louis Dubufe, *L'Enlèvement de Clarissa Harlowe*, 1867 (particulier bezit)

ISBN 978 90 8964 351 3

e-ISBN 978 90 4851 488 5 (pdf)

e-ISBN 978 90 4851 6858 (ePub)

NUR 621

© Marleen de Vries, Karel Bostoen, Lia van Gemert/ Amsterdam University Press 2012

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden vervaelvouwd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16B Auteurswet 1912¹° het Besluit van 20 juni 1974, Stb. 351, zoals gewijzigd bij het Besluit van 23 augustus 1985, Stb. 471 en artikel 17 Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 3051, 2130 KB Hoofddorp). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) dient men zich tot de uitgever te wenden.

De uitgeverij heeft er naar gestreefd alle copyright van in deze uitgave opgenomen illustraties te achterhalen. Aan hen die desondanks menen alsnog rechten te kunnen doen gelden, wordt verzocht contact op te nemen met Amsterdam University Press.

Voor je begint... 7

Inleiding 9

Context 9

Twee vrouwelijke auteurs 9

Verlichting in een tijd van politieke en economische onrust 11

Zielsvriendenschap 14

Tekst 14

Brief 3: Mevrouw Sara Burgerhart aan de heer Abraham Blankart 14

Brief 5: Mevrouw Sara Burgerhart aan mevrouw Anna Willis 14

Context 20

Religie en Verlichting 22

Tekst 22

Brief 6: Mevrouw Cornelia Slimpslamp aan mevrouw Zuzanna Hofland 22

Brief 10: Mevrouw Sara Burgerhart aan mevrouw Aletta Brunier 22

Brief 11: Mevrouw Sara Burgerhart aan de heer Abraham Blankart 26

Brief 19: De heer Abraham Blankart aan mevrouw Zuzanna Hofland 27

Context 29

Liefdesperikelen 31

Tekst 31

Brief 30: De heer Hendrik Edeling aan zijn broer Cornelis Edeling 31

Brief 46: Mevrouw Anna Willis aan mevrouw Sara Burgerhart 36

Brief 49: De heer Jacob Brunier aan mevrouw Sara Burgerhart 37

Context 38

Wat maakt Sara B. zo bijzonder? 41

Tekst 41

Brief 51: De heer Hendrik Edeling aan de heer Cornelis Edeling 41

Brief 56: Mevrouw Sara Burgerhart aan mevrouw Anna Willis 42

Brief 68: Mevrouw Cornelia Hartog aan mevrouw Wilhelmina

van Kwastama 45

Context 48

Brief 90: Meijuffrouw Sara Burgerhart aan mejuffrouw Aletta Brunier 51

Brief 91: De heer R. aan de heer G. 55

Context 58

Overal verraad 60

Tekst 60

Brief 95: Meijuffrouw Cornelia Slimpstamplamp aan mejuffrouw Zuzanna Hofland 60

Brief 96: Meijuffrouw Maria Buijzzaam aan de heer Hendrik Edeling 60

Brief 104: Meijuffrouw de weduwe Spilgoed aan de heer Hendrik Edeling 62

Brief 107: Anonieme brief aan de heer Abraham Bankaart 62

Brief 110: Broeder Benjamin aan mejuffrouw Cornelia Slimpstamplamp 63

Brief 111: Meijuffrouw Cornelia Slimpstamplamp aan Broeder Benjamin 64

Brief 121: De heer Abraham Bankaart aan mejuffrouw Sara Burgerhart 66

Brief 123: De heer R. aan de heer G. 67

Brief 124: Meijuffrouw Zuzanna Hofland aan mejuffrouw Sara Burgerhart 68

Context 69

Hoe kan een roman de lezer iets leren? Over opvoeding 71

Tekst 71

Brief 126: De heer Hendrik Edeling aan de heer Cornelis Edeling 71

Brief 139: De heer Hendrik Edeling aan de heer Cornelis Edeling 74

Context 82

Vrijheid 84

Tekst 84

Brief 147: De heer Hendrik Edeling aan de heer Cornelis Edeling 84

Brief 150: De heer R. aan de heer G. 85

Brief 152: De heer Hendrik Edeling aan mejuffrouw Sara Burgerhart 85

Brief 163: Mevrouw Sara Edeling aan mevrouw de weduwe Spilgoed 87

Context 88

Verlichting 92

Tekst 92

Nawoord door Wolff en Deken 92

Context 94

Vragen en opdrachten 98

Voor wie meer wil weten 104

Verantwoording 105

Buitenlandse woorden en zinswendingen 107

Begrippenlijst 108

Voor je begint...

De roman Sara Burgerhart

De levens van Elisabeth Wolff (1738-1804) en Agatha Deken (1741-1804) zouden verfilmd moeten worden, zo onwarschijnlijk zijn ze. Wie had kunnen bedenken dat deze twee zo verschillende vrouwen elkaar zouden vinden en zouden uitgroeien tot het bekendste schrijversduo uit de Nederlandse literatuurgeschiedenis? Elisabeth Wolff groeide op in Vlissingen en kwam uit een gereformeerd koopmansgezin. Agatha Deken was een boerendochter die al jong wees werd en opgroeide in het Amsterdamse weeshuis De Oranje Appel. Toen ze elkaar in 1776 ontmoetten, was Wolff achtendertig en Deken vijfendertig. Een jaar later werkten en leefden ze samen. Weer vijf jaar later, in 1782, lag daar *Historie van mejuffrouw Sara Burgerhart*, een briefroman die zo goed was

geschreven dat de schrijfsters in één klap beroemd waren. Voor ze het wisten waren ze een toeristische attractie. Uit heel het land kwamen mensen naar Beverwijk, de woonplaats van de twee, in de hoop een glimp van ze op te vangen.

Ook internationaal deed de roman stof opwaaien. Het kwam in de achttiende eeuw niet vaak voor dat een Nederlandse roman in het Duits of Frans werd vertaald. Met *Sara Burgerhart* gebeurde dat wel. Voor heel even plaats-ten de bekendstissen van de spontane, eigenwijze Sara Nederland terug op de Europese literaire kaart.

Opbouw van dit boek

In Nederland zelf groeide *Sara Burgerhart* uit tot een *everseller* met inmiddels al meer dan vijftientving drukken. Maar nooit eerder verscheen er een

Vier uitgaven van Sara Burgerhart door de eeuwen heen: de eerste druk uit 1782 van uitgever Isaac van Cleef; de tweede druk uit 1954 van hetzelfde uitgevershuis; de uitgave uit 1993 in de serie Bulkböck (uitgever Paryt Voorstui) en de huidige uitgave

Inleiding

CONTEXT

Belangrijke begrippen vind je terug in de lijst achter in het boek. Daar kun je de pagina opzoeken waar meer informatie over het begrip staat. Achterin is verder een beknopte literatuurlijst opgenomen: *Voor wie meer wil weten*. Je kunt deze lijst ook gebruiken bij een werkstuk.

Verwerking van de stof

Achter in het boek staan vragen en opdrachten, onderverdeeld in drie categorieën. De A-vragen dienen om belangrijke onderwerpen uit de stof samen te vatten. De B-vragen controleren of je het verhaal en het commentaar goed hebt begrepen en geven je de gelegenheid om de stof toe te passen. De C-vragen zijn bedoeld voor creatieve verwerking van de stof, waarin jouw eigen bijdrage centraal staat. Maak in overleg met je docent een keuze uit de vragen en opdrachten en spreek ook af hoe je je antwoorden inlevert, bijvoorbeeld in een dossier.

De roman van Wolff en Deken bestaat helemaal uit brieven die de personen aan elkaar schrijven. We hebben de brieven gekozen die de hoofdlijnen van het verhaal duidelijk maken. De brieven zijn in groepen bij elkaar gezet, in de volgorde van het oorspronkelijke boek. Bij elke groep hebben we een Context-hoofdstuk geschreven dat informatie geeft over het centrale thema uit de brieven en over de tijd waarin het boek geschreven werd, de Verhiching.

Twee vrouwelijke auteurs

Het lijkt alsof Elisabeth Wolff en Agatha Deken in 1782 met hun succesvolle *Sara Bingerhart* uit het niets verschenen, maar schijn bedriegt. Beiden hadden toen al het een en ander gepubliceerd. Bovendien was de Republiek al enigszins gewend aan vrouwelijke auteurs. Wolff en Deken leefden in 'de eeuw der dichtersessen' en hadden een paar hele goede schrijfsters als voorbeeld. Zoals Lucretia Wilhelmina van Merken, de bekendste dichteres van Nederland, getrouwd met de dichterskoopman Nicolaas van Winter. Betje Wolffs bewondering voor Van Merken grensde aan verafgoding. In 1774 schreef ze haar: 'mijn hele ziel is van u vervuld'. En in 1777: 'U bent mevrouw Van Winter & ik ben maar een boerse

domineesvrouw, heel goed; u bent de grootste dichteres van ons land & ik schrijf getijmd proza; ik weet het'. Wolff en Deken begonnen, ieder afzonderlijk, al vroeg met schrijven. Vooral Betje was heel ambitieus en wilde, net als Van Merken, gedichten maken. Dat was niet haar sterkste kant. Ze werd pas bekend toen ze overstapte op proza en vanuit haar woonplaats Middenbeemster een offensief begon tegen personen die volgens haar te streng gereformeerd waren. In het venijnige pamflet *De Meniet en de Dominieesprink* (1772) drijft Wolff bijvoorbeeld de spot met een kerkenraad die een van zijn eigen ouderlingen uit de kerk heeft gezet omdat deze man op het huwelijk van zijn dochter heeft... gedanst!

Betje Wolff op een gravure van A. Cardon uit 1784; ze was toen ongeveer vijftienveertig jaar

Aggie Deken op ongeveer vijftientigjarige leeftijd

Lucretia van Merken, geportretteerd door Reinier Vinckelès in 1792

Aagje, die als wees is opgegroeid in het Amsterdamse weeshuis De Oranje Appel, dat wordt gerund door vrijzinnige doopgezinden en remonstranten, is zo onder de indruk van Wolffs werk dat ze haar in 1776 een bewonderende brief schrijft. In datzelfde jaar ommoeten ze elkaar en als dominee Wolff in 1777 sterft, zijn ze inmiddels de beste vrienden en trekt Aagje bij Betje in. Betje, die zichzelf in een brief aan Aagje omschrijft met *what you see is what you get* ('zo als ik ben ziet gij mij'), is dol van vreugde. Ze beginnen meteen samen te schrijven (en te vertellen) en zullen dat blijven doen, tot aan hun dood in 1804.

Ze doen dat ook om geld te verdienen. Broodschrijvers vormden in de achttiende eeuw een nieuwe beroepsgroep. Dankzij de idealen van de Verlichting – kennis verworven en verspreid

M E N U E T

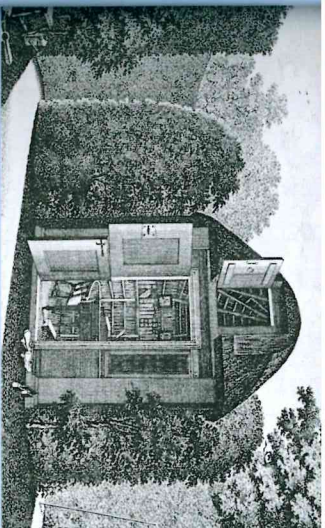
DOMINEES P R U I K.

Die een full voor een ander graff zal 'er zelve in vallen.
J. CARP.

Tielpagina van De Menuet en de Domineespraak, een pamflet dat Wolff beroemd zou maken

den – waren er steeds meer schrijvers en vertalers nodig om te voorzien in de grote behoefte aan informatie. In hun hoogtijdagen produceerden Wolff en Deken samen honderdveertig pagina's in druk per maand! Daarnaast publiceerden ze ook los van elkaar. Wolff heeft in totaal negenenvijftig titels op haar naam staan, Deken dertien. Als duo publiceerden ze zestien titels, waaronder de achtdeelige romancyclus *Willem Leevend* (1784–1785) en de zesdelige cyclus *Cornelia Wildschut* (1793–1796). En dan zijn alle teksten die ze (meestal anoniem) schreven voor tijdschriften nog niet meegeteld.

Lang heeft men gedacht dat de dominnante en luidruchtige Wolff de hoofdmoet van de teksten schreef, en dan met name de grappigste delen, maar dat is volgens Aagje onzin. Ze schrijft:

In dit tuinhuisje op Lommertus in Bevenijck zat Betje Wolff in de zomers van 1782–1788 te lezen en te schrijven. Eis van C. Philips [z'n

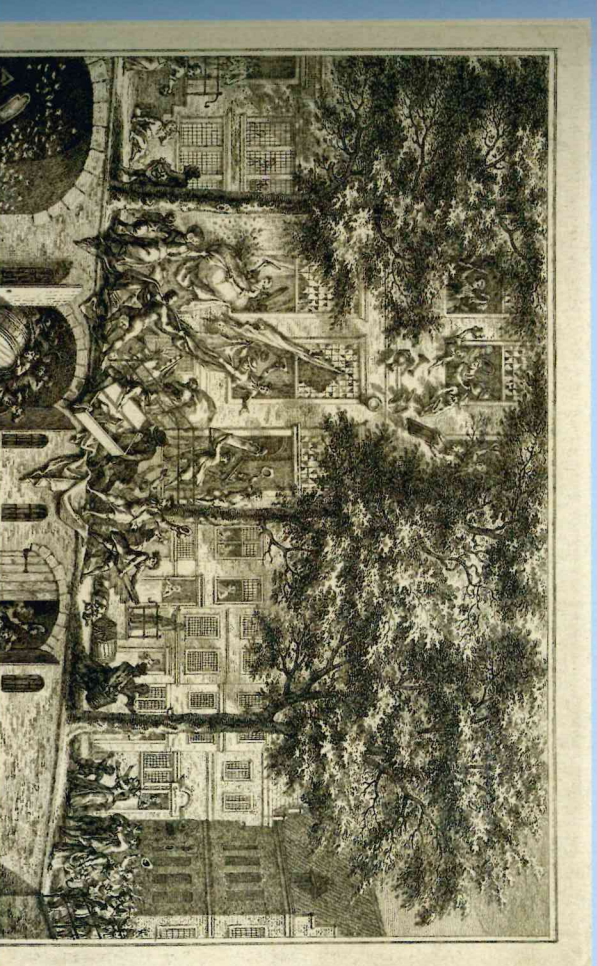
'Alles wat men hiermee bewezen heeft, is dat men noch mijn vriendin, noch mij kent. Omdat ik niet alleen voor de helft deel heb aan alle werken die op onze beide namen staan, maar ook omdat mijn vriendin geen minder ernstige onderwerpen behandeld heeft dan ik. Ik geen minder vrolijke, of zoals men liever zegt, *grappige* liederen en brieven dan zij geschreven heb. Onze bijzondere vrienden en vriendinnen, die ons hebben zien werken, kunnen getuigen hoe wij geheel en al in één geest dachten en schreven.'

Wolff bevestigde dat: 'Wij doen alles samen, inclusief verzen maken.' Volgens de dichter Jacobus Belamy, die hen goed kende, vulden ze elkaar perfect aan. 'Bekker is de azijn. – Deken de olie – dat maakt samen een goede saus.'

Verlichting in een tijd van politieke en economische onrust

In 1782 kunnen leeslustige Nederlanders wel wat afleiding gebruiken. Hoewel ze leven in een tijd die trots 'de Verlichting' wordt genoemd vanwege de grote vooruitgang op wetenschappelijk, natuurkundig en medisch gebied, gaat het slecht met de economie. De export stagneert omdat de omringende landen zelf gaan produceren en importeren. Nederland verliest daardoor zijn monopoliepositie binnen Europa en

Het pachtersproet in Amsterdam, juni 1748, waarbij de huizen van de gelate belastingpachters (die het geld bij de mensen kwamen innen) werden geplunderd

FOKKE & SUKKE ZIJN GROTE ORANJEFANS

Voetbal wordt vaak vergeleken met oorlog

patriottenbeweging. De patriotten ke-
ren zich tegen het politieke beleid van
stadhouder Willem V.

Onder hen is ook de fanatieke edel-
man Jan Derk van der Capellen tot
den Pol, lid van de Staten van Overijs-
sel. Van zijn hand is het belangrijkste
revolutionaire pamflet: *Aan het volk van
Nederland* (1781) dat in één nacht werd
verspreid door het hele land. In dit
(anoniem verschenen) pamflet pleit
Van der Capellen tot den Pol omom-
wonden voor een democratisch geko-

Stadhouder Willem V, op een schilderij van
Benjamin Samuel Bolomey

kan niet meer concurreren met het
buitenland, ook omdat de regering de
exportbelasting niet verlaagt. Er is
steeds minder werk. Terwijl de regen-
ten zich gewetenloos verrijken, wor-
den de armen steeds armer. In 1748
komt de middenklasse in opstand tegen
de hoge belastingen. Zonder veel
succes. Vooral in de grote steden heerst
armoede.

De grote inspirator van de Nederlandse Revolutie: Joan Derk van der Capellen tot den Pol

dienst kan zijn voor de welvaart van dit
land'. De in 1778 opgerichte 'De Oeco-
nomische Tak' neemt zich voor om
'ongelukkigen' te helpen die in armoe-
de leven. Beije Wolff en Aagje Deken
juichen dit soort initiatieven toe. Waar
en wanneer ze maar kunnen, laten ze
hun stem en hun mening horen. In
1779 publiceren ze *Nederlands verplig-
ting tot het handhaven der nuttige Maat-
schappijen en Genootschappen in ons Vader-
land*. Een paar jaar later schrijven ze
Economische liedjes (1781), bedoeld als
oppepper voor de hardwerkende arbe-
der.

Als Engeland de Nederlandse Repu-
blik in 1780 de oorlog verklaart, dreigt
de spil van het land, de handel, hele-
maal stil te vallen. Eind 1781 wordt
duidelijk dat de oorlog niet snel afgelo-
pen zal zijn. Uit onvrede ontslaat de

In 1764 noteert de jonge Schot James
Boswell, student rechten in Utrecht, in
een brief hoe in het centrum hele ste-
gen vol zitten met stakers die leven op
een krankzinnig dieet van aardappels,
jenever, koffie en thee. In de steden
groeit ook een tegenbeweging. Veront-
waardigde burgers richten er genoot-
schappen op om zelf in te grijpen
en hervormingen af te dwingen. In
Haarlem bijvoorbeeld probeert de
'Hollandische Maatschappij der Weten-

Zielsvriendschap

TEKST

Brief 3: Meijuffrouw Sara Burgerhart aan de heer Abraham Blankaart

Geëerde heer, zeer geachte voogd!

Dat was een vrolijke postdag voor me: een brief van mijn geachte voogd. Echt, ik heb gehuild, toen ik merkte dat u zoveel aandacht voor me heeft. Maar dat u zes maanden wegblijft: toen viel al mijn vreugde in 't zand! Wel, mijn allerliefste voogd, zoals ik nu behandeld word, kan ik het hier geen zes weken meer uithouden. Ik kan 't niet half beschrijven. Meneer, als u hier zou zijn, zou u me gelijk geven. Ik ben niet alleen de slavin van tantes grillen, maar ik word ook nog eens geringelood door een oude, akeilige, zotte meid die me dol maakt om tante te plezieren.

De juffrouw bij wie ik graag zou inwonen, is de onfortuinlijke weduwe van een falsoenlijk man, die alleen maar nette dames in huis neemt. Een van mijn oude schoolmakkerijes woont er al een tijdje en prijst deze juffrouw de hemel in. Er zijn nog twee andere dames ook.

Vrij, vrolijk en zonder gezeur te leven: dit is mijn enige doel. En waarom is dat verkeerd? Bij tante kan ik niet blijven, als ik me niet wil verlagen tot huichelarij. Voor mij een allerschuwelijkste ondedugd, waaraan ik me zeker nooit zal bezondigen.

Wat ben ik blij met de beloofde muziek! Ik begin nu al te zingen. O, wat zal die fraai zijn! Duizendmaal dank. Ik hoop u al die stukken ooit voor te spelen, terwijl u een pijpje rookt. Maar, denk eens, meneer Blank-aart, tante wil hebben dat ik niets anders speel dan ouwe zeurdertige deuntjes. En dat, lieve heer, terwijl ik zo graag speel en ik zulke mooie solocantates heb. Wat ik u vragen wil, meneer: stuur het pakje niet naar tantes huis, het zou wis en waarachtig regelrecht in de haard verdwijnen. Ik sluit hierbij het adres in.

Uw liefhebbende pupil en dienaar,
Sara Burgerhart

Adres: *Chez Mademoiselle G... Marchande sur le ...*

Brief 5: Meijuffrouw Sara Burgerhart aan mejuffrouw Anna Willis

Geëerde vriendin!

Mijn dierbare vader, weet je, was Jan Burgerhart. Hij handelde in thee en zijn zaak was winstgevend. Mijn lieve moeder was, zoals men dat noemt,

een bestorven meisje: een weesmeisje met geld. Ze bezat een mooie stui-ver en trouwde heel jong. Mijn ouders waren gelukkig met elkaar. Hun karakters waren goed op elkaar afgestemd, meer zeg ik niet. Ze lazen veel en keurden deze liefhebberij ook bij mij goed. Dat waren gouden dagen, niet?

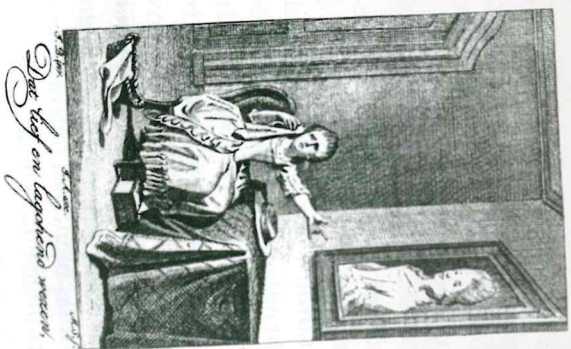
Mijn moeder had een zus die veel ouder was, bij wie ik nu inwoon. Die zus vond het helemaal niet eerlijk dat mijn moeder vóór haar ten hu-welijk gevraagd werd, want kijk: die juffrouw was geweldig gesteld op *decorum*. Daar draaide alles om: ze dacht ook dat ze zowel meer goede eigenschappen als jaren telde dan mijn moeder. Maar of de duvel ermee speelde, er kwamen geen liefhebbers op haar af. Hoe 't ook zij, ze begreep – tante kan ook wel eens iets begrijpen, Antje – dat er niets beters voor haar opzat dan zich te voegen bij die lieden, die wij *fijnen* en die zichzelf *vromen* noemen. Velen van hen – ik spreek van de besten – meenden dat hun grimmige blik, hun ontevreden voorkomen, hun nutteloze kritiek de zoete vruchtjes waren van een angstvallige vroomheid.

Die arme stakers dachten dat tante buiten de zondige wereld stond, omdat ze ontevreden was met de wijze schikkingen van de Voorzienig-heid. Maar hoe tante ook haar best deed om de *fijne* uit te hangen, ze viel toch meer in de smaak bij de zusterijes dan bij de broedertijes. Toegege-ven, juffrouw Holland oogt ook niet zo best.

Klein maar fijn

Sara's tante Zuzanna Holland hoort bij een groep mensen die zichzelf de 'vromen' noemen. In de ogen van tegenstanders waren ze echter huichelaars, vandaar de scheldnaam 'fijnen': ze zijn zogenaamd vroom. Deze 'fijnen' verenigden zich in conventikels, kleine kerkgroepen die bij mensen thuis bij elkaar kwamen. Onderling spraken ze elkaar met 'Broeder' en 'Zuster' aan. Ze benadrukten voortdurend hun eigen kleinheid tegenover Gods almacht, onder andere met verkleinwoorden. Dit taalgebruik wekte de spotlust van buitenstanders. De *fijnen* preekten soberheid in het dagelijks leven, daarom was hun kleding heel eenvoudig en waren ze matig met eten en drinken. Wereldse muziek was voor hen verboden. Betje Wolff was om persoonlijke redenen op de *fijnen* gebeten: haar eigen broer (Laurens Bekker) was een van hen.

Twaalf jaar leefde ik zo gelukkig als een gehoorzaam en geliefd kind maar kan. Toen keerde mijn lot. Mijn waarde vader had zich op een hete dag oververhit bij het inpakken en wegzenden van thee. Hij kreeg een pleuris en stierf binnen drie dagen, nog geen veertig.

In de achttiende eeuw sterven mensen gemiddeld op jongere leeftijd dan nu en nogal wat kinderen groeiden dan ook op zonder vader of moeder. De dichter Hieronymus van Alphen, zelf weduwnaar met jonge kinderen, publiceerde in 1782 een gedicht over het verdriet van een meisje om haar moeder. De bekende boekillustrator Jacob Buys maakte er deze tekening bij.

Mijn moeder deed de zaak over aan iemand van onze kantoorbedienden, vertrok naar de ... gracht en hield maar een van onze meisjes in dienst. Daar leefden we stil en netjes. Mijn ouders hadden zietsveel van elkaar gehouden. Mijn vaders dood vervulde mijn moeder met een verpletterende neerslachtigheid. Ze werd al gauw ziek naar lichaam en ziel. Die lieve vrouw was er nu rijp voor om het zaad van de dwepertij te ontvangen dat mijn tante met een voorbeeldige mildheid uitstrooide. Ze ontving het ook, helaas! Ik zag haar wegwijnen in een slepende ziekte. Maar ik leed niet minder dan mijn dierbare weekhartige moeder. De toring is een ellendige kwaal, Anjel! Wat heeft die brave vrouw geleden, en dat zo lang! zo heel lang! Nooit verliet ik haar in het laatste jaar van haar leven.

Pleuris en toring

Pleuris (officiële naam: pleuritis) of boorstliesontsteking kwam vaak voor in de achttiende eeuw, evenals toring (tuberculose). Sara vertelt dat haar vader pleuris opliep toen hij be-zweet was en dat haar moeder aan de toring stierf van verdriet om zijn dood. Met de medische kennis van nu denken we bij Sara's vader eerder aan een longontsteking, veroorzaakt door de theedeeltes in zijn longen. Een andere mogelijkheid is dat hij zonder het te weten aan toring leed en Sara's moeder aanstak. Toring is heel besmettelijk.

Dodelijk ongerust vanwege mijn geliefde moeder, onpasselijk door als- maar in een ziekenkamer te zitten, verstroken van lucht – die balsam van het leven –, en van licht dat de geest optilt, zonder de minste afleiding en met het zwarte beeld van de dood steeds voor ogen, verdrietig om de pijn van mijn moeder, verloor ik eerst mijn eelust, vervolgens mijn ge-zonde kleur en weldra mijn werklust. Ik keek net zo bedrukt en zo zuur als tante, zuchtte, zat lusteloos en lui met de hand onder mijn hoofd dat dof en zwaar werd, en onopgemerkt bleef. Met één woord: ik ver-vreemde zo van de jeugd en van de natuur dat tante me als een geheel bekeerd meisje inscharte. Ze liefkoosde me omdat ze zichzelf in mij dacht te herkennen. En ik? Och, ik had vrede met tante omdat ze met me in haar schik was.

Tijdens haar ziekte had mijn moeder tante als medevoogdes aangesteld naast de heer Blankart, met een toelage van zeventien gulden per jaar, op voorwaarde dat tante me bij haar liet inwonen tot ik zou trouwen of tot mijn meerderjarigheid.

Meerderjarig

De leeftijd waarop iemand meerderjarig werd, was afhankelijk van de situatie. Wie in het huwelijk trad met toestemming van zijn ouders, werd eerder meerderjarig verklaard dan een weeskind als Sara. Ongetrouwde weeskinderen werden in Amsterdam pas meerderjarig vanaf hun vijfenwintigste.

Deze wijsbeschikking zal je niet verwonderen, als je bedenkt hoe ver-zwakt mijn moeder was en hoe goed tante en ik toen met elkaar overweg konden: tante had haar nichijge lief omdat het ziek en zwaarmoedig was, en nichijge, wel, dat kon niet bedenken dat er tantes bestonden die zo in elkaar zaten!

Jouw achtenswaardige moeder bezocht de mijne. Het afscheid was teder en rustig. Enkele dagen later stierf 's nachts de dierbare patiënte in 't bijzijn van onze Pietermel en van de heer Blankart, die toen net in de stad was. Ik bleef, nog geen zeventien jaar oud, ouderloos achter. Mijn voogd beruuste in de wijsbeschikking van mijn moeder, maar hij heeft met tante niet veel op. Zij, van haar kant, noemt bijna nooit zijn naam of ze voegt eraan toe dat hij geen godsdienst heeft. Stel je voor: en het is zo'n allerbest man! Is 't geen schande?

Ik kan je al mijn verdriet niet vertellen: het gaat in veel opzichten om

zoveel details dat jij die zo gelukkig bent, niet zou kunnen geloven dat ze me zo raken. Ik krijg niet de minste vrijheid. Komen mijn muzikleraren, dan tiert ze als een zottin. Ik mag niet op mijn piano spelen. Ik mag me niet kleden zoals ik gewend ben. Ik mag niemand zien behalve in haar bijzijn. Je weet dat ik altijd netjes en enigszins modieus gekleed was, maar hoe ze me nu toetakelt! Sinds de rouw over is, moet ik in een grove, lelijke, stoffen jurk lopen. Mijn *pelisse* is gemaakt van een oude zijden zwarte mantel van mijn grootmoeder (en is vol vouwen en kerwen) zonder kap of lincje en met een tinnen haak en oog eraan geprutst. Mijn linnen muts is zo groot dat alleen het puntje van mijn neus eruit kijkt. Ik draag zware, lompe schoenen en heb monsterlijke groene kousen aan.

Deze jonge vrouw draagt een pelisse: een cape met een bontrand. De afbeelding komt uit een Frans modetijdschrift van 1778

En dan dit nog: iedere avond moet ik voorlezen uit malle boeken die wel door verliefden in een gekkenhuis gemaakt lijken, maar die mijn tante 'innige zielsdierbare schriftjes, kostelijke pandjes' enz. noemt. Na elke zinnige zucht tante en smurkt Bregt. Ik mag zelf niets lezen, behalve wat zij goedkeurt. Jouw *Julia Mandeville* heeft die fanatieke kwezel in 't vuur gedon-

derd. Ja, voor mijn ogen deed ze het. Ik beken dat ik toen niet bepaald zachtzinnig geregeerd heb, ja, de boel op stelten heb gezet. Waarlijk, Naatje, als ik hier bleef, zou ik de grootste oproetkraaster worden die er ooit heeft geleefd, en 't is toch geheel tegen mijn inborst. Maar nood breekt wet.

Ik lijd nog net geen honger, maar 't scheelt niet veel. Er zijn alsmar slechts klikjes voor me, nu onder dit, dan weer onder dat voorwendsel. Is dat te verdragen? Weet je wel dat ik hier zevenhonderd guldentjes inbreng? Meerdere keren gaf ze mij in heilige woede een flinke draai om de oren en ik ben toch al bijna twintig! Ik zou tante, als ik me niet zou schamen, er evengoed een terug kunnen geven. Luister, ik heb mijn voogd geschreven en verwacht een positief antwoord van hem.

Antwoord me toch meteen: wat verlang ik naar een brief van jou! Stuur hem naar *la Reine de France, chez Mademoiselle G...* Niemand waardeert je meer dan je vriendin, Saartje Burgerhart

Julia Mandeville

De brieftoman *The history of Lady Julia Mandeville* (1763) van de vrouwelijke auteur Frances Brooke (1724-1789) verscheen in 1764 in Nederlandse vertaling. Lady Julia, de dochter van de graaf van Belmont, en Henrik Mandeville zijn verliefd op elkaar. Maar Henrik, die van een iets lagere stand is, vreest dat Julia's ouders haar hebben bestemd voor Lord Melvin. In de ban van dit waanidee draagt hij Melvin uit voor een duel op leven en dood. Melvin wint en Henrik overlijdt aan zijn verwondingen. Lady Julia sterft van verdriet om haar geliefde.

Zielsvriendenschap

CONTEXT

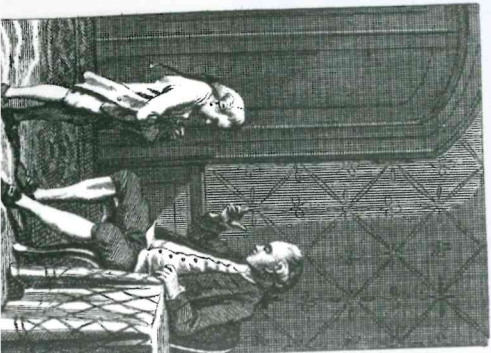
Echte vriendschap is zeldzaam. En: echte vriendschap moet je koesteren. Dat is wat achttiende-eeuwse spectatortors ons leren. Dat waren populaire, nieuwe tijdschriften waarin volop werd gefilosofeerd over het moderne, verlichte burgerleven. Vriendschap was daarvan een onderdeel en op dat gebied viel er nog veel te leren. Net als een huwelijk is vriendschap iets wat je moet onderhouden en waarin je kunt groeien. Echte vrienden verzorgen bijvoorbeeld niets voor elkaar, meent Justus van Effen in 1733. Hieronymus van Alphen vindt dat ook ouders en kinderen vrienden van elkaar moeten zijn. Dat een vader af en toe zijn zoon op fouten wijst, is voor hem het ultieme bewijs van vriendschap.

Uit achttiende-eeuwse brieven blijkt dat ook vriendschappen tussen vrouwen bijzonder intens konden zijn. Zowel Wolff als Deken waren voortdurend op zoek naar een hartsvriendin om ervaringen en emoties mee te kunnen delen. Toen ze elkaar in 1776 ontmoetten, was voor beiden onmiddellijk duidelijk dat er een zielsvriendschap was geboren. 'Ik ken de wereld, Ik weet [...] hoe weinig Dekens er zijn,' schrijft Betje in 1777 in een brief aan een goede vriend. En even verderop:

'Ik dacht niet dat iemand mij zo dierbaar kon worden als Deken mij is. En we lijken, uiterlijk, zo weinig voor elkaar gemaakt als twee mensen maar zijn kunnen. Daarom ben ik ervan overtuigd dat de basis solide is; dat ik niet door haar charmante uiterlijk ben ingenomen, maar dat het haar braaf, eerlijk karakter is, haar geoefend verstand: en misschien zult u metertijd zien dat ik goed gekozen heb.'

Bij een zielsvriendenschap gaat het dus niet om het uiterlijk, maar om een gevoel van verbondenheid en vriendschap. Dit ideaal komen we bijvoorbeeld ook tegen in de roman *Het Land* (1788) van Elisabeth Maria Post.

Een vader wijst zijn zoon op zijn fouten: dat is echte vriendschap. Tekenning van Jacob Buys bij het gedicht De waare vriendschap van Hieronymus van Alphen (1778)

DE WAARE VRIENDSCHAP.

E.M. Post, geportretteerd door Rainier Vinckel

De basis van die vriendschap is trouw, een gedeelde passie voor deugd en godsvrucht en de wens om van elkaar betere personen te maken. Er is geen seksuele relatie en juist dat maakt de zielsvriendenschap tussen vrouwen vele malen bestendiger dan de zinnelijke liefde tussen man en vrouw. Een andere auteur, Belle van Zuylen, schrijft in 1762: 'wat doet men er toch goed aan de liefde te mijden, de voorkeur te geven aan de vriendschap, die minder afgunstig is en minder onrust met zich brengt!' Betje Wolff oordeelt net zo: 'o de Vriendschap is iets reëels. Ze is min-

De adellijke Belle van Zuylen (pseudoniem van Isabelle van Tuyl van Serooskerken, madame De Charrière), op een pasteltkening van Maurice-Quentin de la Tour uit 1771. Belle van Zuylen groeide op in de omgeving van Utrecht en woonde later in Zwitserland. Ze las veel filosofisch en literair werk en correspondeerde – in het Frans – met allerlei intellectuelen. Ze schreef ook enkele romans, die anoniem verschenen. Haar favoriete onderwerp: mensen moeten vrij zijn, mannen én vrouwen

der levendig maar veel bestendiger dan de liefde. Maar men moet zekere aanleg hebben om vriendschap te kunnen voeren & ik geloof dat er zekere gelijkenis vereist wordt tussen hen die vrienden zullen worden & blijven.' In *Sara Burgerhart* wordt deze zielsvriendschap vertegenwoordigd door Sara en Anna Willis.

Religie en Verlichting

TEKST

Brief 6: Meijuffrouw Cornelia Slimpslamp aan mejuffrouw Zuzanna Hofland

Zusje lief!
Wel, daar heb ik zo effentjes van Broeder Benjamin gehoord dat Sara, die wilde meid, zich weer zo onstruimigjes aan tafel gedragen heeft. Heden, liefje, ik hoop dat je niet al te zeer ontdaan bent? Het is of er altijd zo 'n hinderpaaltje in ons wegje moet staan.

Ik wou dat je die Saartje nooit in huis genomen had. Het goede werkje wordt er maar door vertraagd. Ik weet het niet, maar 't is of die zoete, zachte, smeltende uitvloeisels des harten onder ons verminderen. Saartjes ziel zit in 't gestoelte der spotters en omdat ze de geest der onderscheiding niet heeft, legt ze alles zo platvloersjes uit. En ze zou ons wel eens zwart kunnen maken bij goddeloze mensen. Kan je je niet van haar ontdoen? Ik ben de met u in de geest verenigde Zuster,
Cornelia Slimpslamp

Brief 10: Meijuffrouw Sara Burgerhart aan mejuffrouw Aletha Brunier

Douce et tendre amie!
Je suis emagée op het oude wijf, mijn tante. Ik wil geen week langer blijven. 't Is of ik in de hel woon. Mijn tante heeft namelijk zeer veel weg van Zijne Majesteit de Satan en Bregt verdient wel een mooie baan in Zijn onderaardse rijk... Ja, bons maar rakk! Ik zal niet reageren en ik zal ook niet opendoen. Hopla! Daar hobbelt ze mopperend de trap weer af. Goeie reis naar beneden! Ik moet je, *ma chère*, eens een scène schetsen waarbij je je niet zult vervelen.

Woensdagochtend raasde tante als een bezetene, omdat ik enkele nieuwe aria's speelde. (Dat's me toch een raar mens, nietwaar!) Ze werd geholpen door die hortentot van een meid, die het waagde me te zeggen dat ze ook heel boos was.

Op hetzelfde moment wordt er gebeld. Bregt, die sprekend lijkt op een zwijnje dat met olieballen is vetgemest, waggelde naar de voordeur. Tante gaf me een klinkende oorveeg, omdat ik door bleef spelen. 'Juffrouw, daar is Singjeur Benjamin.' 'Och heden, laat Broeder maar binnenkomen.' Daar kwam Broeder, een lue zuipzak in een paarse kimono (je kunt je afvragen

Hottentoti!

Elke tijd kent zijn eigen scheldwoorden. Sara scheldt de diensmeid Bregt uit voor hottentot. Zo noemden de Nederlandse kolonisten in Zuid-Afrika in de zeventiende eeuw de Khoikhoi, de oorspronkelijke bewoners van Kaap de Goede Hoop. Met de term hottentot imiteerden ze de klikgeluiden uit hun spreektaal. Het scheldwoord sloeg dus aanvankelijk op het horend proten van de Khoikhoi, maar die betekenis werd in Nederland weggedrukt door de associaties 'onbeschaafd', 'achterlijk', 'lelijk' en 'dik'. Die laatste associatie werd in de achttiende eeuw behoorlijk dominant want op afbeeldingen van Hottentotten viel vooral het enorme achterwerk van de vrouwen op.

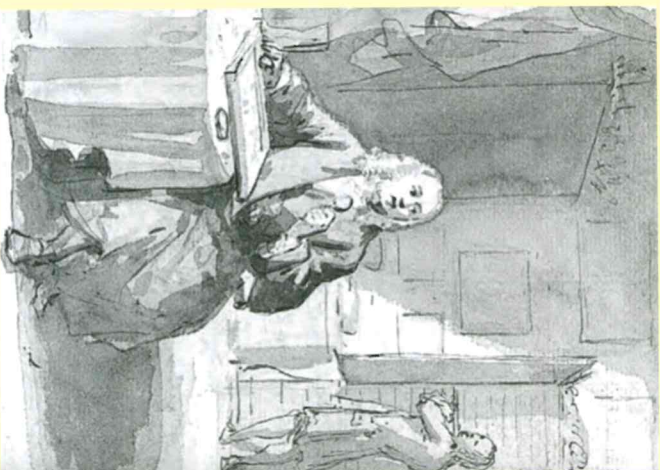
De beroemdste vrouwelijke Hottentot was de Zuid-Afrikaanse Sarah (in het Zuid-Afrikaans: Saartjie) Baartman. Beginn negentiende eeuw groeide zij in Europa uit tot een waargevoene. Volgens deze spotprent van Charles Williams uit 1811 (gepubliceerd in 1822) verloorde ze zich bijna naakt, slechts gekleed in enkele bontgekleurde repen. Afrikaanse stof en met een brandende sigaar in de mond. Het godje Cupido op haar achterwerk schiet zijn pijl op de kijker af: Saartjie wil de toeschouwer tot seks verleiden. Ze werd dan ook de hottentotse Venus genoemd: de zwarte variant van de godin van de liefde.

De werkelijkheid was genuancerder. Baartman was een slaaf op een Nederlandse plantage bij Kaapstad. Ze werd in 1810 naar Engeland gestuurd om haar lichaam aan het nieuwsgierige publiek te tonen. Maar in Engeland was een paar jaar eerder de slavernij afgeschaft en de anti-slavernijbeweging spande een proces tegen de voorstellingen aan. Baartman verklaarde daar echter – in het Nederlands! – dat ze vrijwillig optrad en de helft van de winst zou krijgen. Dat zei ze waarschijnlijk onder druk van haar bazen, maar de rechter zag geen reden om de situatie te beëindigen. Baartman werd later verkocht naar Parijs en had ook daar succes. Maar toen het nieuwe erf was, moest ze haar geld vertiepen als prostituee en raakte ze aan de drank. Ze stierf in 1815. Baartman had altijd geweigerd om helemaal naakt op te treden en ook om haar uitzonderlijk grote schaamlippen te laten zien. Alleen vlak voor haar dood stond ze toe dat ze naakt geschilderd werd, voor een wetenschappelijk doel. Na haar dood werd haar lichaam ontdoet; de overblijfselen werden in een Frans museum bewaard. In 1994 eiste president Mandela de lichaamsdelen terug en na een slepend debat stemde de Franse regering in 2002 toe. Baartman werd herbegraven in Zuid-Afrika en is nu een symbool van protest tegen onderdrukking, zoals huiselijk geweld.

Een paarse kimono

Kimono's, zijden gewatteerde kamerjassen, waren in Nederland in de zeventiende eeuw geïntroduceerd vanuit Japan, door handelaars en functionarissen op Dejima, de Nederlandse handelspost in de baai van Nagasaki. Ze werden binnenshuis gedragen; je liep er niet mee over straat, zoals Broeder Benjamin doet. De opzichtige paarse kleur van zijn kimono strooft bovendien uit dat hij vreselijk ijdel is.

De rijke Rotterdamse handelaar en bestuurder Arnout Leers thuis bezig met zijn schelpenverzameling. Hij draagt zijn Japanse kamerjas

'Welkom Broertje, hoe gaat het nu met je?' 't Gaat nogal, maar m'n hoofd, m'n hoofd!' 'Wel, dat is spijtig, maar je vergeet ook wat veel van jezelf.' 'Ja, 't is mijn ambt. En hoe gaat het met Zuster? Je lijkt een beetje ontdaan.' 'Ja, dat ben ik ook, 't is niet altijd een effen wegje, Broertje.' (*Tegen Bregt*.) 'Ei meid, is er niet iets te eten? Dan kan Broeder hier straks gezellig mee-eten.' (*Tegen mij*.) 'Toe, lieve Saartje, (hoorde ik dat goed? Lieve Saartje! En mijn wang gloeide nog na van die klap,) bak jij nou eens gauwtjes wat dunne pannenkoekjes! Broeder lust ze zo graag.' Ik klapte mijn piano dicht en zei: 'Is goed, tante.' Ik ging naar de keuken en bakte flink door, maar onder het bakken at ik ze zelf op. Dit is de eerste loer die ik haar draaide, want ik krijg zelden genoeg te eten.

Ik kreeg, à l'*ordinaire*, eten op mijn bord geschept. Twee schepjes groente, met een plakje koud vlees van de vorige dag. Ik knoopte mijn servet voor: 'Als ik net als een kind word opgeschept, moet ik er ook op letten dat ik niet knoei.' 'Was je maar een kind,' zei de smulpaap, die intussen met zijn duim en wijsvinger de boter van de *robe de chambre* van een kotlet aflikte. 'Dat zou wel prettig zijn,' zei tante; 'jazeker, prettig,' zei Zuster Bregitta.

Een robe de chambre

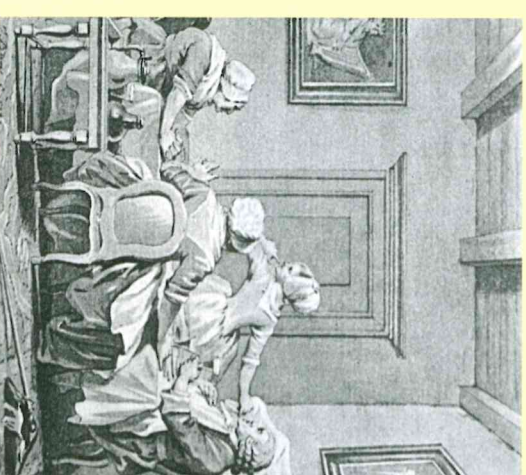
Letterlijk betekent dit: kamerjas, maar hier is het een papieren servetje. Daarmee pakt Broeder Benjamin de in boter gebakken varkenskotlet vast om hem af te kluisen.

Toen kreeg ik nog wat bijeengeschraapte spinazie en een stuk kotlet. Zuster Saartje en Broeder dronken intussen een glaasje. Ik krijg nooit wijn. Tante zegt dat het niet goed is voor me en dat is goed mogelijk, want ik ben jong en gezond. 'Kom, Saartje, ruim nou maar af. Bregtje is wat vermooid, die sloof wordt oud.' Ik deed dat en diende het dessertje op. 'Waar bennen de flensjes, Saartje?' 'Die bennen in mijn maag, tante.' Hup, mijn servet neergegoid (per ongeluk tegen Broeders palmhouten pruik) en vóór de storm naar mijn kamer gevluucht.

Als je haar maar goed zit

In de zeventiende en achttiende eeuw droegen mannen vaak pruiken. Ze bonden hun haar in de nek vast met een netje. Daaroverheen kwam een pruik die ze poederden in hun eigen haarkleur. Broeder Benjamin draagt een palmhouten pruik, met kokosnoolbruine kleur. Vrouwen droegen geen pruiken, zij voegden *boucles* (valse krullen) toe om hun haar voller te laten lijken. Sara doet dat ook, zoals blijkt uit brief 126: daar zijn verschillende krullen losgesprongen.

Saartje smijt haar servet weg en rent de kamer uit. Tekening van Jacob Buys

Je weet, ik ben tamelijk vlug en dat kwam me toen van pas. Net op tijd de deur op slot. 's Avonds kwam de hottentot met een stuk brood en een glas zuur bier, en snauwde mij toe: 'dat ik mijn onhebbelijke gedrag tegenover die godvruchtige vrouw nooit kon verantwoorden.' 'Scheer je weg uit mijn kamer,' zei ik en duwde haar de deur uit. Het brood (dat was lekker na de flensjes) at ik op. Het bier gooidde ik weg en ik dronk eens flink uit mijn karaf. Ging vroeg naar bed en sliep als een roos. Zojuist kreeg ik een boterham met een kom thee die wel spoelwater lijkt. Tante gaat uit en wil me niet meer zien. Zo staan de zaken nu. Mogelijk overhandig ik je deze brief in eigen persoon, mogelijk niet. Ik weet niet hoe 't zal gaan. Nacht, lieve ziel.

Toute à toi,
S. Burgethart

Een kersenverkooptster aan de deur. Op dit schilderij van Abraham van Strij uit 1816 is goed te zien hoe het interieur van een gewone, niet heel luxe of rijke woning in een Nederlandse stad eruitzag

Brief 11: Meijfrouw Sara Burgerhart aan de heer Abraham Blankkaart

Geëerde heer, zeer waarde voogdt!
De steen is geworpen: ik ben weggevlucht en voel me verplicht u alles te melden. Gistermiddag ben ik hier in mijn nieuwe woning gearriveerd. Ik zal alles vertellen.

Ik twijfel er vaak aan of tante me de laatste weken niet expres zo getreiterd heeft om me deze stap des te eerder te laten zetten. Het volgende deed me nog sneller besluten: ik ontmoette in een Franse winkel waar ik een paar handschoenen kocht, een schoolvriendinnetje, een zekere Letje Brunier. De vader van het lieve meisje is de heer Philips Brunier, een gerespecteerd man die in de commissiehandel op Duitsland en Italië zit. Ik sluit haar brief aan mij hierbij in, evenals die van de weduwe bij wie ze woont, opdat u alles zal weten wat mij erover bekend is. Nu mijn verhaal.

Gistermiddag ging tante uit eten. Ik kleedde me aan, nam wat ondergoed mee, ook de juwelen die ik van u gekregen heb toen u naar Frankrijk vertrok, maar die ik nooit heb getragen. Verder een beetje geld (want ze geeft mij niets, geen duit). Bregt had de brutaliteit om me te vragen: 'Waar ga je heen?' 'Dat gaat je niets aan.' 'Dan blijf je gewoon thuis.' 'Heb het lief niet om me dat te beletten.' Ik kan wel boos worden, maar niet ru-zien. Toen ik merkte dat Bregt dit talent wel inerschakelde, bedacht ik me: 'Bregt,' zei ik, 'als tante je die orders heeft gegeven, zal ik haar naar de re-

den vragen als ze thuiskomt. Wat gaan we eten?' 'Kliekjes,' zei ze. 'Goed, ik heb honger; maar laten we op tantes gezondheid drinken. Toe meid, haal eens een fles wijn, je hebt vast de sleutel.' 'Die heb ik niet, juffrouw Saartje' (nu ik begon over wijn halen, kreeg ik onmiddellijk deze titel!). 'Je jukt, Bregt. Als tante er iets van zegt, zal ik haar de wijn terugbetalen.' 'Je tante houdt altijd zelf de sleutel, maar als juffrouw me niet verklikt: ik kan er toch wel bij.' 'Ik jou verklikken! Nou, dan zou ik wel gek zijn. Toe, haal maar snel.' Ze ging weg. Ik had al lang gemerkt dat zuster Bregtje aan de fep was. Ik bespeelde dus haar zwakke kant. Maar, ze was nog niet in de kelder, of ik gooide de deur in 't slot en schoof de grendels dicht. Toen ging ik het huis uit en trok de deur achter me dicht. Hoe het verder met zuster gegaan is, weet ik niet.

Ik heb op tantes tafeltje een kaartje achtergelaten, opdat ze zich niet ongerust zal maken. Ze heeft me vreselijk getreiterd. Misschien dat ze daar nog een keertje aan terugdenkt. En waarom zou ik haar onnodig bang maken, nu ik niet meer in haar macht ben? Is 't niet zo, meneer?

Wat verlang ik naar een brief van u! De muziek heb ik ontvangen. O, wat bent u een lieve man! Kon ik u maar mondeling zeggen hoezeer ik u waardeer, en hoe gelukkig ik me reken te zijn, meneer,
Uw oonnoedige dienares en pupil,
Sara Burgerhart

P.S. Mijn adres zal ik hier ook bij insluiten.

Brief 19: De heer Abraham Blankkaart aan mejuffrouw Suzanna Hofland

Meijfrouw!

Weetje wat, juffrouw Hofland, je hele oude voddewinkel van kwezela-rij doet me niets, geen sikkepit. Hou jij je brieven maar: ik weet alles al lang en breed. Het kind heeft goed gehandeld. Ze heeft vast meer geduld dan ik, anders was ze niet eens zo lang bij je gebleven. Het is over en uit.

Was ik in Amsterdam geweest, dan had ik haar zelf uit je klauwen gered en naar mijn huis gebracht. Als jij en je vriendjes dan over me hadden gero-deld, had me dat geen zier kunnen schelen. Wel, verduiveld! Denk je dat ik niet weet hoe je haar hebt behandeld? Dat je haar als een zotijn door de godganse stad hebt laten lopen in ouwe slonzige kleren, terwijl dat meisje geld heeft en altijd netjes gekleed ging, wat ik trouwens ook heel graag mag zien. Wat heb je daarop te zeggen, hé? Je moet waarlijk veel kikken van overlast! Wat heeft Saartje van jou dan gekregen? Overgeschoten kliekjes en niet half zoveel als ze lust. Weetje wat? Je hebt het geld van een weeskind opgemaakt met die smulpapen en halfgare mutsen van je en het meisje nog misbruikt ook om ten dienste te staan van dat gespuis. Dat heb

Religie en Verlichting

CONTEXT

je gedaan! Je meid is een dronken tor, hoor! Ze komt er nog genadig af. Laat ze me nooit onder ogen komen of ze zal ervan lusten. Ik kan geen onrecht zien, om de donder niet, of er vallen klappen.

Paulus? Van Paulus moet je afblijven. Paulus was de beste, de verstandigste man ter wereld, want hij zegt het in goed rond Zeeuws: 'Gierigheid is afgoderij'. O, hé! Kwam die vrome apostel eens hier, ik kan je verzekeren dat hij je huis een afgodshuis zou noemen.

Goed rond, goed Zeeuws

De koopman Abraham Blankkaart gedroeft zich helemaal naar de uitdrukking 'goed rond, goed Zeeuws': hij is recht door zee en direct. Hij bekritiseert het hypocriete gedrag van Zuzanna Hoffland fel en neemt een voorbeeld aan de apostel Paulus, die over zichzelf schreef: 'Want wij hebben nooit met pluimstrikende woorden omgegaan, gelijk jij weet, noch met enig bedeksel van gierigheid; God is getuige!' (1 Thess. 2:5). In Koloss. 3:5 noemt Paulus gierigheid zelfs 'afgodendienst'. Daar kan Zuzanna Hoffland het mee doen.

Wat praat je nu over een goddeloos huis? Mogen die jonge dames dan niet zingen, geen muziek maken, maar moeten ze uitsluitend oppassen en braaf zijn? Ik hou zelf heel veel van muziek en Saartje speelt geweldig! Ik heb haar een hele scheepslading bladmuziek gezonden. Maar je zal de kans niet krijgen die in 't vuur te smijten. Wat zeg je, wablijf, of ik van die zaak weet?

Ik kan maar niet begrijpen dat je lieve zuster ooit heeft besloten om jou haar enig kind toe te vertrouwen. Misschien heb je haar net zo lang aan haar doodzieke kop gezeurd en gegankt tot ze toegaf. Er zat immers nog een mooie bijverdienste aan vast: zevenhonderd gulden aan kostgeld. En durf jij nog te reppen van geld? Wel, verduiveld! Denk je dat ik een geldwolf of helemaal gek ben? Ik ben haar voogd. Ze is met mijn toestemming vertrokken. En dat door jouw toedoen.

Ik denk dat het nu te laat is om je aan de duivel over te leveren (in plaats van mijn puppil). Hoe boos ik ook op je ben: ik wens uit de grond van mijn hart dat je een beter mens wordt. Je bent wel oud, maar een mens is nooit te oud om te leren: je was toch in je jeugd best een rare scharrelaars-ster. Hoe ben je zo veranderd?

Ik wil geen katebellefje meer van je ontvangen als je je leven niet bert. Daarom wordt nu alles tegelijk afgedaan door Abraham Blankkaart

Vanuit Europees perspectief was Nederland in de achttiende eeuw een toelant land. Iedereen was er vrij om zijn eigen geloof te kiezen. Protestanten (55%), katholieken (37%), joden en atheïsten (8%) leefden er samen zonder elkaars hoofd af te hakken! Wel had je veel voordelen als je tot de officiële (de 'publieke') kerk behoorde. Dat was de gereformeerde kerk, een richting binnen het protestantisme. Alleen gereformeerden kregen overheidsbanijes of konden regent worden. Binnen de protestante kerk bestond geen eendracht. Ook doopsgezinden, lutheranen en re-monstranten werden door de gereformeerden beschouwd als afvalligen, omdat ze afweken van de calvinistische leer als het ging om onderwerpen als het moment van dopen en de voorbestemming voor de Goddelijke genade na je dood.

Geloof speelt een belangrijke rol in Sara Burgerhart. Een van de doelstellingen van Wolff en Deken is om hun lezers te laten zien dat je ook kunt geloven zonder streng in de leer te zijn.

Wolff zelf is daar een goed voorbeeld van. Ze was weliswaar getrouwd met een dominee en het geloof was heilig

Het interieur van de kerk in Middenbeemster waar ds. Adriaans Wolff prekte. Na zijn dood in 1777 bleef België nog een tijd in de pastorie bij deze kerk wonen, in gezelschap van Aagje. In de pastorie is nu het Museum België Wolff

voor haar, maar dat mocht haar vrijheid niet in de weg staan. Met Aagje bezocht ze bijvoorbeeld liever de doopsgezinde dan de gereformeerde kerk. Toen de gereformeerde kerk haar dit in 1779 verbood, was Wolff woest over zoveel intolerantie. Ze zegde haar lidmaatschap op. Ook Deken, die werd opgevoed door vrijzinnige collegianten, was te veel beïnvloed door de ideologie van de Verlichting om staafs de voorschriften uit de Bijbel op te volgen. Beide schrijfters geloofden niet dat God het leven al heeft uitgestippeld voor iedereen. Integendeel: net als vele andere verlichte geesten waren Wolff en Deken ervan overtuigd dat de we-

Liefdesperikelen

TEKST

Brief 30: De heer Hendrik Edeling aan zijn broer Cornelis Edeling

Warde broer!

Ik ben sinds gisteren niet op mijn gemak, onrustig, landerig, ziek, voer niets uit; schrijf nu een paar regels in 't grootboek, en sla het weer dicht, tel een rekening op, en kan de getallen niet onthouden, pak de dwarsfluit, blaas een noot of tien, leg haar neer, trek mijn kamerjas uit, kleed me aan en blijf in huis. Nu eens ben ik duizend mijl van de plaats waar ik zit, dan weer geen zes grachten van ons huis af. Nu eens stijgt het bloed me naar het hoofd, dan weer zie ik zo bleek als de muur. Wat kan dit anders betekenen dan dat ik dodelijk verliefd ben? Had ik maar enige grond voor hoop, maar nee, zo'n engel zal wel niet voor mij zijn. Ze zal vast al een vriend hebben. Ben ik niet naïef, als ik me inbeeld dat ze in mij geïnteresseerd is? Mijn verstand wil dat ik mijn gevoelens strevig onder controle hou, omdat het niet waarschiijnlijk is dat haar liefde mij ooit gelukkig zal maken. O, wat een vreselijk denkbeeld! Is het zo? Vaarwel dan rust, vrede, genoeg! Hier hangt mijn geluk helemaal van af: ken ik mijn hartsbe-minde wel voldoende om er zeker van te zijn dat ze de liefde van een eerlijk man, dat ze zijn waardering verdient? Nee, zeker niet! Dit kan ik niet ontkennen. Om mij niet helemaal waardeloos te voelen, moet ik mijn hart luchten. Zal ik vader, die veel van me houdt, lastigvallen met mijn verliefdheid? Dat is ondenkbaar. De man zal niet het geduld hebben om me aan te horen. Zo'n vertrouwelijke boodschap vereist een vriend, een beste vriend, die men door en door kent en wiens vriendschap beproefd is. Jij, mijn dierbare broer, bent die vriend. Je zult, je moet alles weten.

Toen ik eergisteren eerder klaar was dan gewoonlijk, ging ik het huis uit met het doel om eens te gaan zien welk stuk er gespeeld werd. De schouwburg was vol en ik wilde net weggaan, toen een vriendelijke jongeman opstond en me op de derde bank de plaats aanbood die hij over had. Ik nam dit vriendelijke voorstel aan. Ik vond zijn verhalen prettig die, hoewel niet bijzonder interessant, niettemin aardig waren.

Na afloop van de voorstelling vroeg ik hem of hij in De Zwaan mijn gast wilde zijn en toen ik hem sprak over de handel en over onze koloniën die in gevaar verkeren, bekende hij openhartig dat hij, die een behoorlijke baan had en zijn best deed, weinig verstand had van de handel. Maar hij had wel begrepen dat de tijden hachelijk waren.

overtuigd dat baby's huilend worden geboren, omdat die al weten dat het leven een tranendal zal zijn. 'Ik bevat het niet!' schrijft Wolff, 'dat men om God te behagen van zacht en vriendelijk, nors en ongevoelig wordt, zelfs als het gaat om de beminnelijkste en natuurlijkste dingen.'

Net als haar grote voorbeeld, de Britse filosoof Alexander Pope, wiens *Essay on Man* (1734) Wolff zou vertalen, gelooft Wolff dat geluk op aarde en geloven in God elkaar niet uitsluiten.

'Dient, dient in blijdschap onze God,' schrijven ze in hun *Economische Liedjes*. Ook in *Sara Burgerhart* krijgen de fijnen de rol van vijand toebedeeld. Ze leven zo buiten de werkelijkheid dat een vrolijk en blij meisje als Sara er depressief van wordt.

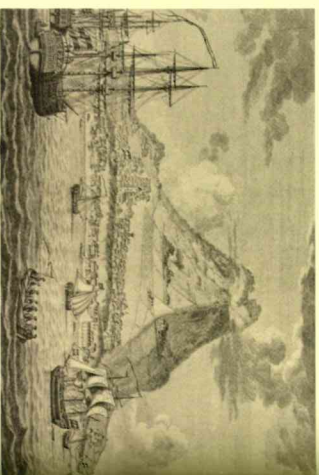
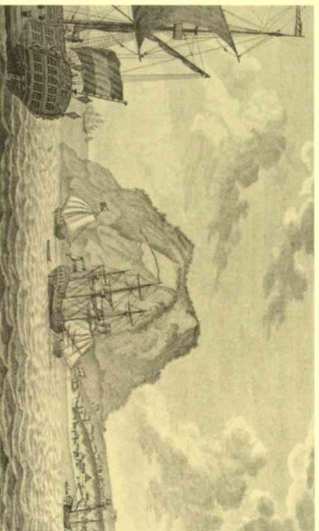
reld maakbaar is en dat de mens zelf zijn lot kan bepalen. De Bijbel is daarbij onmisbaar, mits je die niet al te letterlijk neemt. Het is vooral een zedenkundig boek dat onderwijst in lovenswaardige deugden als medelijden en naastenliefde. Deze vorm van individueel geloven propageerden ze voortdurend in *Sara Burgerhart*. Ze deden dat ook door de groep fanatiek gelovigen, waar ze beiden een hekel aan hadden, zo hatelijk mogelijk te beschrijven.

'Fijnen' of 'dweepers' werden ze genoemd, strenggelovigen, zoals Zuzanna Hofland, die vinden dat je geen plezier mag hebben, dat je je eenvoudig moet kleden en een raar, Bijbels taalje moet spreken. Ze praten langzaam, zuchten en steunen onophoudelijk, het gezicht strak en betrokken, aldus journaalist Justus van Effen. Ze zijn ervan

Even naar De Zwaan

Waar gingen Hendrik Edeling en Jacob Brunier na de voorstelling heen? Edeling geeft geen adres maar het zou kunnen gaan om de bekende herberg Het Swaanste, net buiten de Raampoort op het Vinkenburtpad. Edeling en Brunier hebben het over de zware tijden voor de Nederlandse Republiek, die niet meer de machtige handelsnatie van vroeger is. Groot-Brittannië heeft de leiderspositie overgenomen. Maar ook de Britten hebben het moeilijk omdat hun Amerikaanse koloniën zich in 1776 onafhankelijk hebben verklaard en zich uit Britse handen proberen los te worstelen. Bij die strijd is ook Nederland betrokken: de Nederlandse kooplieden hebben een winstgevende smokkelhandel met de opstandelingen opgezet. Wapens en munitie worden verscheept naar het Nederlandse bovenwindse eiland Sint-Eustatius, waar ze verkocht worden aan de Amerikanen. Eind 1780 hebben de Britten de oorlog aan de Republiek verklaard, in februari 1781 wordt Sint-Eustatius veroverd. Edeling is bang dat het hierbij niet zal blijven en hij zal gelijk krijgen. Tijdens deze Vierde Engels-Nederlandse oorlog (1780-1784) ontfutselden de Britten nog meer handelsvestigingen aan de Republiek, bijvoorbeeld Nagapattinam aan de Coromandelkust (de Zuidoostkust van India), Wolff en Deken verwerken hier dus heel actuele gebeurtenissen.

Sint-Eustatius in de achttiende eeuw

'Ja,' zei ik, 'menig eerlijk man weet niet waarin hij zijn geld moet beleggen. Ik heb ook een sommetje dat ik graag zou uitzetten tegen een redelijke rente.' 'Meneer,' hernam hij, 'ik hoop dat u me niet voor onbescheiden zult houden, wanneer ik u zeg dat ik u de mogelijkheid kan bieden om een honderd dukaten veilig uit te zetten, waarmee u tevens een eerlijke weduwe een grote dienst kunt doen. De dame die ik bedoel, is door het verkeerde gedrag van haar man geruïneerd, maar ze heeft dankzij haar verstandige aanpak alles al afbetaald, op een som na waar een rijkard haar bijzonder lastig om valt. Mijn zus woont bij haar in met nog drie andere dames en heeft me dit met tranen in de ogen verteld. We zijn zelf niet rijk, anders zou ik haar met genoeg helpen.'

Vervolgens deelde hij me haar naam mee en beloofde om er de volgende dag eens met me langs te gaan. De weduwe ontving ons op de manier die rechtschappen vrouwen zo respectabel maakt. Ik zag dat ze veel moest hebben geleden, dat ze zorgen had. Werkelijk, broerlief, niets raakt een gevoelig man zozeer als het nuchtere relaas van een deugdzame vrouw die ongelukkig is. Ik verzocht om een paar ogenblikken met haar te mogen spreken. Brunier ging intussen naar zijn zus. Stel u mijn ongemak voor! Hoe moest ik met die keurige vrouw over geld spreken...? Maar het moest. 'Mevrouw,' zei ik, 'niet alle mensen zijn redelijk. Een bepaalde vrek valt u lastig om een kleinigheid, dat spijt me. Wij kooplieden praten over niets anders dan geld, vandaar dat ik die man ken. Maak me gelukkig door deze honderd dukaten van me aan te nemen die ik met beter weet te investeren, en bevrijdt u van zo'n vent. Ik heb nu geen tijd om een contract op te stellen, mijn naam is Edeling.' Ik legde het geld in haar schoot. Ze was zo aangedaan dat ze niet veel kon zeggen, maar haar mooie ogen spraken de eenvoudige taal van de erkentelijkheid.

Brunier kwam even de kamer in om te zeggen dat zijn zus niet uitging, waarop de goede dame ons verzocht om thee te drinken. Toen ze me naar de eetkamer bracht, zag ik een jonge vrouw die me onmiddellijk helemaal en voor altijd in vervoering bracht. Ik versteende eventjes als een beeld, maar herstelde me in zoverre dat ik het gezelschap kon groeten. Echt, mijn knieën knikten. 'Was, op mijn woord van eer, precies of ik een elektrische, ik kan zeggen Musschenbroekse, schok door mijn ziel voelde stoten. Ik zag alleen maar deze schoonheid.

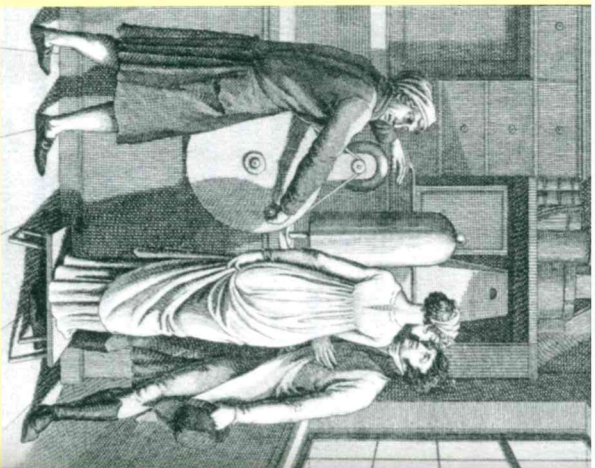
Een Musschenbroekse schok

Het woord elektriciteit komt van het Griekse *elektron*, kraakt. Het verschijnsel was al in de Oudheid bekend, maar pas in de zeventiende eeuw lukte het om een elektrische lading kunstmatig op te wekken, met de zogenaamde elektriseermachine. Op zoek naar de principes achter elektriciteit deden geleerden allerlei experimenten. In 1746 ontdekte de Leidse hoogleraar Pieter van Musschenbroek bij toeval dat in een condensator, een fles met aan de binnen- en buitenkant geleidend materiaal, elektriciteit kon worden opgeslagen. Van Musschenbroek probeerde water te elektriseren met een elektriseer-

De achttiende-eeuwse elektriseermachine van Martin van Marum in het Teylers Museum in Haarlem

machine. Via een metalen staaf transporteerde hij elektriciteit uit de machine in een fles met water. Dit had eerst geen enkel effect, maar zijn assistent kreeg opeens een schok bij aanraking van de staaf. Van Musschenbroek herhaalde de proef en toen hij de staaf uit het geëlektriseerde water haalde, kreeg hij een geweldige schok, door zijn armen heen tot diep in zijn borst. Edeling was niet de enige die de Musschenbroekse schok beleefde. De uitvinding werd regelmatig gedemonstreerd door natuurkundige genootschappen en het publiek kon dan zelf de proef op de som nemen met 'de Leidse fles'. Vooral de variant 'de elektrische kus' (met een elektriseermachine) deed het goed. Apparaten uit de geschiedenis van de elektriciteit zijn onder andere te zien in het Teylers Museum in Haarlem en Museum Boerhaave in Leiden.

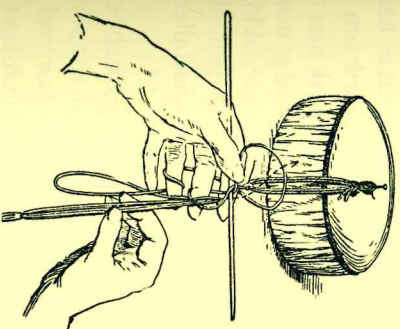
De elektrische kus: verbind een glazen bankje met een metalen draad aan een elektriseermachine en laat iemand op het bankje staan. Ga naast het bankje staan en kus de proefpersoon. De elektrische vonken spatten er letterlijk van af!

Eenvoudig gekleed zat ze druk manchetten te knopen. Ojee... en ze heeft geen broer, voor wie knoopt ze die dan? Mijn jonge vriend gaf haar de kans om haar schrandrheid te tonen. Zij was wat bits, maar zo'n prik-je doet geen pijn. Ze beschouwt hem als bijzaak; dat zag ik duidelijk. De weduwe zorgde er vervolgens voor dat 'haar lieve kind', zoals ze die engel noemde, een betere indruk maakte. Ik merkte dat ze een gevoelig hart en gezond verstand had, dat ze ongedwongen en met het meeste gemak kon praten over de nobelste zaken. Broerlief, deze vrouw, of geen vrouw! Je kent mijn gevoelens op dat gebied. Nu heeft mijn hart gevonden waar het zolang naar heeft gezocht. Het lieve meisje is de dochter van de heer Burgerhart: ze is wees. De achteenswaardige weduwe heeft zich genooddaakt gezien om kamers te verhuren. Mijn uitverkorene is een van die huurders.

Het begon te regenen en zonder dat het opviel bleven we totdat discretie ons dwong om te vertrekken. Dat afscheid! Och, wie niet verlied is, heeft daar geen idee van. Ik kan me haar niet meer indenken zonder band met mij. Maar voor wie zijn toch die manchetten?

Thuisgekomen ging ik uit beleefdheid aan tafel, maar ik had geen honger. Ik draaide de conversatie zo, dat ik op het onderwerp 'thee' terecht kwam en sprak over 'op speculatie' kopen.

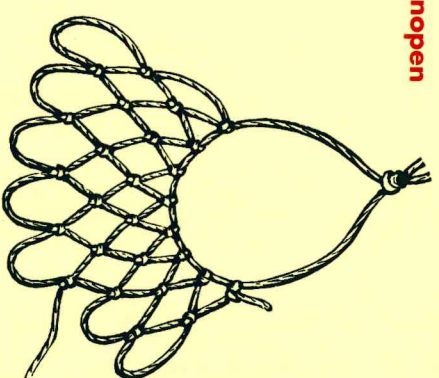
Manchetten knopen

Filetknopwerk

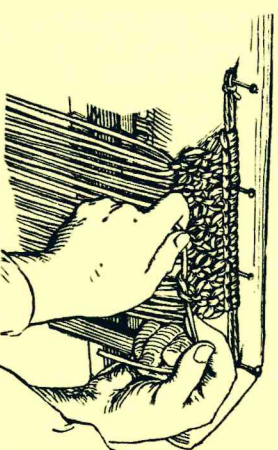
Afneembare kanten manchetten die gewassen konden worden waren een vast onderdeel van mannen- en vrouwenkleding, bijvoorbeeld als kragen en als stroken aan omslagdoeken, mouwen en lijfjes van jurken, ijsjes en overhemden (die toen nog 'hemdbd' heetten). Er waren verschillende soorten kant: van het wat grovere knoopkant tot het finere klos- en naaldkant. Saartje, die zelf ook kanten manchetten draagt (brief 126), zld voor het manchet voor de onbekende heer waarschijnlijk de naaldtechniek gebruikt hebben. Deze werd ook filetknopen genoemd, naar het Franse woord *filet*: (vis)net. Bij filet kunnen rechthoekige of ronde mazen gemaakt worden.

Een andere knooptechniek was *macramé*, afgeleid van het oude Arabische woord *migram*, dat onder andere franje betekent. Dit was een minder fijnmazige tech-

niek dan het filetknopen. Het resultaat was wat steviger, zoals Jacob Brunier in brief 49 bedoelt als hij een portemonnee wil macraméén. Voor macraméwerk gebruikte men een plankje met een rij spijkers. Om de spijkers werd horizontaal een koorde gespannen, waaraan lange draden vastgemaakt werden. Deze draden werden aan elkaar geknoopt, zodat een weefsel ontstond. Het plankje zat vast aan een met zand gevuld kussenje dat het op zijn plaats hield.

De macramétechniek

'Is er niet een koopman in thee geweest die Burgerhart heette, vader?' Ja Hendrik, dat was een best man. Ik heb hem vaak op de Beurs gesproken. Men vertelt dat zijn dochter, een losse, wilde meid, is weggelopen bij haar tante, een zotte kwezel, bij wie ze inwoonde. Ze woont nu ergens – waar weet ik niet – bij mensen waar veel losbollen in- en uitvliegen. Als ze haar bezit verkwist, dan spijt me dat om haar degelijke ouders, maar ook om het grietje zelf. Geen idee ook hoe het zal aflopen.' Meer durfde ik niet te vragen. Brunier kan ik niets toevertrouwen: ik ken hem niet goed genoeg en zijn mededelingen zijn, vrees ik, even onbedachtzaam als oppervlakkig. Het enige dat ik weet, is dat zijn zus de beste vriendin is van mijn liefste. Ze leek me een heel mooi, lief meisje, maar – zoals ik al zei – ik had alleen maar oog voor mijn Burgerhart.

Ik zit overal over in. Ik vrees dat ze in een man als ik geen zin zal hebben. Ik vrees dat haar hart niet meer vrij is. Ik vrees, kortom, alles wat me zou kunnen beroven van deze schat! Troost, raad, help me. Komen daar veel jonge mannen? ... O liefde, o liefde! Mijn gereserveerdheid van vroeger komt me nu duur te staan, maar zou ik mijn gemoedstrust terug willen krijgen in plaats van deze foleringen? Voor geen goud! Ik ben geheel de hare, maar blijf ook voor altijd de broederlijke vriend van mijn beste broer. Schrijf me spoedig.
H. Edeling

Brief 46: Meijfrouw Anna Willis aan mejfrouw Sara Burgerhart

Liefste vriendin!

Ik moet het herhalen: het bevalt me helemaal niet dat je je overal en altijd met de heer Jacob Brunier vertoont. Wat moeten de mensen toch van je denken? Het beste is nog dit: dat je je keuze al bepaald hebt. Zou je wel willen, Saartje, dat men je voor een sukkel houdt? Want dat moet een meisje wel zijn dat omgat met zo 'n onbeduidend jongmens, als al die Bruniers zijn? Eén opmerking nog: pas op dat de stroom van wereldse schade veroorzaken en je kan erop rekenen dat die je in zijn bruisende vaart niet weg zal voeren van de afgrond waarlangs je zo luchtig trippelt! Altijd je vriendin,
A. Willis

Brief 49: De heer Jacob Brunier aan mejfrouw Sara Burgerhart

Mon Ange!

'Is wonderlijk, maar ik heb de moed niet om je mondeling te zeggen dat ik je bemin: telkens als ik dit wilde doen, werd ik weerhouden door mijn eerbied voor jou. Je bent zo binninnelijk en tegelijk zo spotziek dat ik waarlijk niet weet hoe te beginnen of hoe dit te laten. Hemel, *ma chère*, wat wilde ik zeggen? Sla ik niet een mal figuur in je ogen? Ik hou van je! Ik adoreer je! Je bent nooit uit mijn gedachten en als je me niet te veel zou uitlachen, zou ik eraan toevoegen dat ik voor niemand anders ooit een mooi geldbeursje zal macrameeën dan voor jou, *chère âme de ma vie!* O, we zouden echt een charmant paar vormen, en ik twijfel er niet aan of meneer, jouw voogd, zal onze tedere *amour* toejuichen. Ik ben wel geen man van vermogen, maar je opvattingen zijn ongetwijfeld te verheven om je over zoiets te bekreunen. Waarschijnlijk zal ik ooit een betere be-trekking krijgen. *En vérité, mon amie*, men heeft bekwame jonge lieden nodig en men kent mijn *mérites*.

Op mijn persoon heb je, volgens mij, niets aan te merken: ik *coiffe* en kleed me *comme il faut*. 't Is inderdaad waar dat mijn *conquête* veel mooie wanggetjes zal doen gloeien van spijt. De dames zijn nogal gek op mij. Wat kan ik eraan doen? Mijn hart wil dat ik jou préfèreer. Als je me de geluk-kigste van alle mannen maakt, kan je verzekerd zijn van je volledige macht over mij: jouw wil zal mijn wet zijn. Ik zal al je wensen vervullen en we zullen, zodra we getrouwd zijn, een reisje naar Brabant maken.

Enfin, ma chère, alles zal naar je zin gedaan en gelaten worden door
Je Aanbidder,
J. Brunier

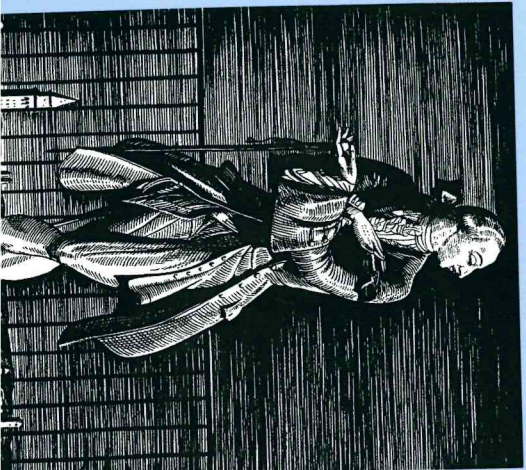
Liefdesperikelen

CONTEXT

Nederland was in de achttiende eeuw ook tolerant als het om de liefde ging. Jongens en meisjes kregen volop de gelegenheid om elkaar te ontmoeten, zoals de Venetiaanse rokkenjager Casanova in 1758 tot zijn verbazing vaststelde, toen hij te gast was in Nederland. In zijn *Memoires* beschrijft hij later hoe hij er de veertienjarige Esther leerde kennen. Wat blijkt? Hij mag van haar vader gewoon met haar uitgaan. En samen met haar in een koets zitten! Normaal, vindt Esther:

'Ik weet dat men nergens anders een jong meisje alleen met een man laat uitgaan, maar in ons land leren wij verstandig te zijn en op onszelf te passen.'

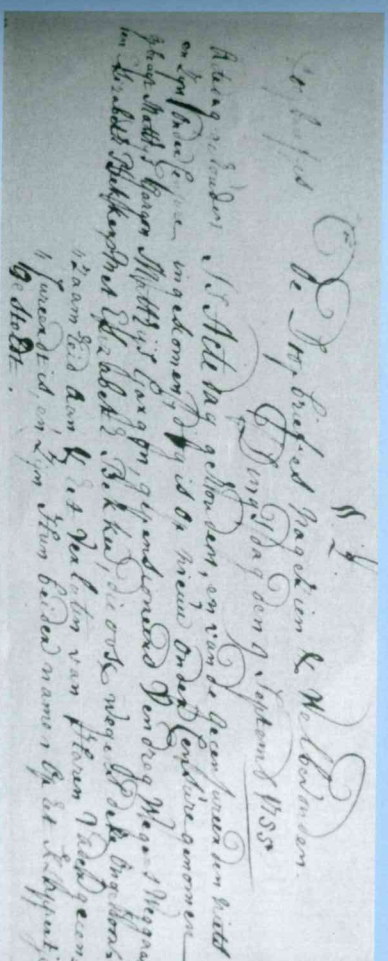
De avontuurlijke womanizer Giacomo Casanova (1725-1798)

Hoewel vrijheid verliefden kregen om elkaar te ontmoeten, blijkt ook uit het liefdesleven van Betye Wolff zelf, dat bepaald niet doorsnee was. Eén dag na haar zeventiende verjaardag ontvluchtte ze het ouderlijk huis in Vlissingen om er samen met haar geliefde, de vierentwintigjarige ex-officier Matthijs Gargon, vandoor te gaan. Niet veel later keerde ze alleen terug naar huis, met een gebroken hart. Haar reputatie lag aan dugen en het kostte haar jaren om over deze liefde heen te komen. Mannen zag ze daarna niet meer staan. Winstpunt: dankzij haar nieuwe desintereesse voor de liefde ging ze schrijven:

'Eén ding is jammer, dat ik mijn wens [Matthijs Gargon] niet heb; de geleerde wereld zou nooit met mijn poëtische farsen zijn [...] opgescheept.'

Om haar reputatie te redden en Vlissingen opnieuw te ontvluchten, koos Betye op haar eenentwintigste voor een verstandhuwelijk met de tweeëntwintigjarige dominee Wolff. Toen hij in 1777 overleed, had ze geen zin meer in nog een huwelijk. In plaats daarvan koos ze voor vriendschap en besloot ze, hoewel ze pas vijfendertig was, om te gaan leven en werken met haar goede vriendin Aagje Deken. Het kon allemaal in Nederland, hoewel er natuurlijk grenzen waren aan de tolerantie. Wolffs broer Laurens, die tot de 'fijner' behoorde, zou haar de misstap met

Betye Wolff op ongeveer zeventienjarige leeftijd

Gargon nooit vergeven. Dominee Wolff was heel wat toleranter (en oportunistischer): 'maar lieve heden, een juffer van 17 jaar, dat kan toch gebeuren, en daarbij naar ik hoor verleid.'

Of het huwelijk van Betye en de dominee erg gelukkig is geweest, valt te betwijfelen, maar in theorie had het dat

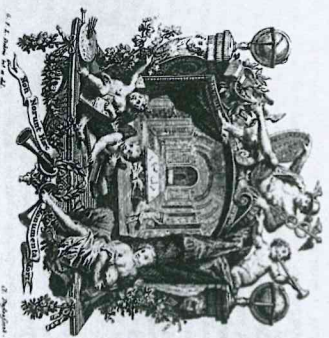
Op 9 september 1755 stelde de Vlissingse kerkeraad Wolff en Gargon onder toezicht, omdat ze zich hadden onttrokken aan de ouderlijke macht van Betyes vader. Betye gedroeg zich daarna volgens de kerkeraad goed; haar straf werd op 1 mei 1756 opgeheven. Gargon vertrouwde men blijktbaar niet: hij werd nog tot 17 december 1757 in de gaten gehouden

kunnen zijn. In ieder geval was dat wel het ideaal. Een huwelijk zou liefdevol moeten zijn en moeten leiden tot geluk. Daarover was iedereen het eens. Het was een van de belangrijkste onderwerpen in achttiende-eeuwse speculators. Vragen als: hoe vind je de juiste partner en wat staat mannen en vrouwen te wachten binnen een huwelijk, kwamen er voortdurend aan de orde.

De praktijk was nogal weerbarstig. Een mogelijk huwelijk werd niet alleen belemmerd door tegenstribbelende ouders of familiebelangen, maar ook door een gebrek aan geld. Had je als man geen vaste inkomsten of een behoorlijk toekomstperspectief, dan leek een huwelijk zo goed als uitgesloten. Daarom trouwde de boer en dichter Poot pas op zijn drieëntwintigste, de journalist Justus van Effen op zijn

D E HOLLANDSCHE SPECTATOR,

EERSTE DEEL.

TE AMSTERDAM,
By HERMANUS UYTWERK.

Trielblad van de eerste aflevering van De Hollandsche Spectator van 20 augustus 1731. In dit tijdschrift stelde hoofdredacteur Justus van Effgen allerlei urgente Nederlandse problemen aan de orde. Hij had daarmee een enorm succes. Al gauw waren er vele spectators op de markt

negenenveertigste en de columnist en schrijver Jacob Campo Weyerman op zijn vijftigste.

En dan waren er nog personen die helemaal niet wilden trouwen, maar er niet onderuit kwamen, omdat het nu eenmaal zo hoorde: 'Had ik vader noch moeder,' schreef de aristocratische Belle van Zuylen in 1764, 'dan zou ik helemaal niet trouwen.' Om te ontsnappen aan het ouderlijke gezag, koos ze op haar eenendertigste voor een verstandshuwelijk. Al net zo eigenzinnig was de rijke freule en weduwe Ageeth

van Forest, die op eenenveertigjarige leeftijd trouwde met een man van vierenderfing die altijd op haar kinderen had gepast. Wolff was opgetogen toen ze dit hoorde:

'Wat is dat een heldin: zij durft gelukkig te zijn. Wat een vastberadenheid van geest [...] Maar het fatsoen, de bienséance, en wat niet al, veroordelen haar geheel en al!'

Al met al lijkt het vinden van de juiste huwelijkskandidaat een grote kopzorg, zowel voor mannen als voor vrouwen. Alle personages in *Sara Burgerhart* houden zich bezig met het onderwerp. Vooral Juffrouw Buigzaam maakt er een sport van om Sara te wijzen op geschikte partners.

Ageeth van Forest

Wat maakt Sara B. zo bijzonder?

TEKST

Brief 51: De heer Hendrik Edeling aan de heer Cornelis Edeling

De weduwe Spijgeel-Buigzaam is na een ernstige ziekte aan de betreffende hand. Brunier en Edeling gaan op ziekenbezoek.

Waarde broer!

Nadat onze komst was aangemeld, bracht juffrouw Letje ons bij de weduwe. Ik zag tot mijn innig leedwezen dat ze zeer verzwakt was en feliciteerde haar met haar voorspoedige beterschap, terwijl ik me excuserende voor mijn vrijmoedigheid. Ze antwoordde me met de grootste vriendelijkheid en omdat de huisknecht met het theeservies binnenkwam, verzocht ze ons om thee te drinken. Stel je voor: een ruim proper vertrek, keurig gemebuleerd, dat met twee schuiframen uitzicht geeft op een aardig tuintje en dat door twee zware lindebomen tegen de zon beschut wordt. Aan 't hoofdende zat de zieke in een keurig net *mégligé*, met een mousseline muisje op. Naast haar zat de binnelijke Burgerhart met een boek, terwijl ze de hand van de weduwe in de hare hield. O, Keesje lief, ze is zo mooi, meer dan mooi! Ze heeft een opvallend expressief gezicht. Haar ogen schitteren van gezondheid en onbevangenheden. Ze is van niet meer dan een gemiddelde lengte. Ze zou als een van de drie Gratiën in een schilderij passen, niet als een Juno of Minerva, dat geef ik toe.

De gracieuze Sara

Sara lijkt eerder op een van de drie Gratiën dan op Juno of Minerva, vertelt Hendrik aan zijn broer. In de mythologische verhalen uit de Oudheid waren de drie Gratiën de godinnen van schoonheid, vreugde en geluk, die de mensen tot creativiteit inspireerden. Ze werden altijd als samenwerkende krachten dicht bij elkaar afgebeeld, naakt of schaars gekleed, onder anderen door de schilders Botticelli en Rubens. Hendrik vindt Sara vooral elegant, ze lijkt niet op een *gesetelde* echtgenote, zoals Juno – de vrouw van Jupiter –, en ook niet op Minerva die als godin van de wijsheid vooral associaties opwekt met studie en kennis.

Jacob Brunier schenkt thee. Tekening van Jacob Buys

Brunier maakte zich meester van de theekeutel en zichzelf schonk thee. De jongen zag haar naar de ogen, kan ik wel zeggen. Maar 't kwam me voor dat ze bij zichzelf zei: 'Ei vooruit, om thee te schenken is hij toch nogal tamelijk nuttig.' Ja, niettegenstaande haar beminnelijke trekjes heeft ze iets zo spotachtigs, zo ondeugends, zo, hoe noem ik het? Er is nóg iets in haar gezicht als ze hem toespreekt dat men niet anders kan dan te zeggen: arme Koojje. Hij probeert indruk op haar te maken, maar moet het altijd tegen haar afleggen. Kortom, ik geloof dat ze in alle opzichten de man die ze zal kiezen, gelukkig zal maken, tenminste als ze een zorgvuldige keuze doet. Ziedaar, broertief, zo staan de zaken nu. Zal ik hopen? Zal ik vrezen? Hemen! Zou ze ooit iets in me kunnen zien? Schrijf me spoedig. Alles is hier wel. Vader zal je met de eerstvolgende post schrijven. Hij weet niets van dit alles af.
T.T.
Hendrik Edeling

Brief 56: Meijfrouw Sara Burgenhart aan mejfrouw Anna Willis

Saartje feliciteert Anna met haar voorgenomen huwelijk met de aankomende predikant Smit. Anna heeft op een partijtje een geschikte huwelijkskandidaat voor Saartje gevonden: een advocaat. Maar Saartje is niet trouwplustig.

Lieve Willis!

Wat mij aangaat: Pour moi geen warme bier, zei de Fransman: Pour moi geen man. Een flinke vent om me, zoals ik altijd zeg, te brengen waar ik heen

wil. Dat is prima, maar meer niet. Je advocaat is jouw zaak. Geef hem aan een vrouw die zo 'n meubeltje nodig heeft, en laat mijn devies zijn: *vrijheid, blijheid!* Maar om je eens over iets praktisch te schrijven: ik ben met Letje gaan kijken naar die nieuwe tule die in de mode is. Het stuk was bijna op, maar men verwachtte elke dag nog fraaiere, evenals prachtige tafzjides enz. Men heeft me gevraagd die te komen bekijken en ik wil dat aanstaande maandag doen. 't Is een besloten winkel: een huis helemaal naar de laatste mode, moderne meubelen en drie zeer welgemanierde, tamelijk lelijke, al wat oudere *desmoiselles* die alleen maar Frans praten. 't Kwam goed uit dat ik die taal kende.

Toen we naar huis gingen, passeerden we de woning van Koos en we spraken met *Mademoiselle* G... die heel blij leek om ons te zien en ons vriendelijk binnen nodigde. We voldeden aan haar verzoek. Letje vroeg snel of haar broer niet thuis was. 'Nee,' zei ze, 'maar hij zal zo thuiskomen.' 'Kom,' zei Letje, 'dan gaan we ondertussen naar zijn kamer.' Ik volgde, heel benieuwd hoe het er toch op de kamer van een *petit-maître* uit zou zien.

Petit-mâtres

Deze term werd in de achttiende eeuw gebruikt voor ongetrouwde jonge mannen die zich als modepoppen uitdosten en veel prachts hoddën. In de literatuur werden deze iongens stereotiepe personages die zichzelf heel gladant vonden, zich met vleierijen opdrongen aan jonge vrouwen en meestal niet erg slim waren. Jacob Brunier, die Sara bestookt met onbenullige Franse complimenten, is het prototype van een *petit-maître*. Maar Hendrik Edeling heeft een goede invloed op hem. Gaandeweg wordt Koos minder onbenullig, zoals zijn zus Letje onder Sard's invloed ook minder oppervlakkig wordt.

Naatje! Nooit heb je zo 'n troep gezien! Mijn oog viel eerst op zijn kaptafel, die volledig in wanorde was. Poeder en snuif bedekten alles. Haarkammen, wenkbrauwkammetjes, verscheidene verjes, tandenborsteltjes, tandpoeder, een half glas water zo smerig als een eend, een uitgedoofde kaarsromp, een paar Franse boekjes met niet al te stichtelijke lectuur, een morsige inktoker, een vuile slaapmuts en een pot *pommade* vertoonden het smerigste schouwspel dat ik ooit zag. Al zijn kleren hingen over stoelen. Enkele paren zijden kousen slingerden rond. Schoenen, pantoffels, laarzen en een sljetto, alles lag door mekaar. Al zijn boeken pasten bijna in een broodmandje. Ze zagen er vuil en smerig uit. Letje wierp eens een beschamde blik op die mooie boel, maar ik was heel nieuwsgierig. 'Kijk me zo 'n sloddervos eens, zo 'n slons van een jongen die er altijd uitziet of

hij uit een doosje komt.' 'Kom!' zei ik, 'hij zal ervoor boeten.' Daarop haalden we zoveel kattenkwaad uit, naaiden zoveel mouwen en zakken en kousen dicht en verstoppen zoveel spullen als de tijd ons toeliet. Toen gingen we naar beneden, en zie daar: daar kwam de Vorst van Tour en Taxis, wip, wip, wip de stoep op, gevolgd door nog een melkmul of drie die hier allemaal wonen.

Leven als de vorst van Tour en Taxis

De van oorsprong Noord-Italiaanse adellijke familie Von Thurn und Taxis had tussen 1300 en 1900 de lokale en internationale postdiensten in Italië, Duitsland, Oostenrijk, Hongarije, Spanje en de Nederlanden in handen. In de zeventiende eeuw had het bedrijf al 20.000 koeriers in dienst. In de negentiende eeuw groeide op de Brusselse postlocatie een gigantisch pakhuis, Thurn & Taxis, dat nu gerenoveerd is tot een kunst- en feestgebouw. De afstammelingen vormen vandaag de dag nog steeds een van de rijkste families van Duitsland.

Mijn *chevalier* heeft te veel *savoir-vivre*, (meent hij, die gek!) om ons de vrijheid te geven meteen weer te vertrekken. Omdat *Mademoiselle* G... er flink op aandrong, betraden we de eetkamer. Onmiddellijk serveerde men het een en ander. Het gure weer bracht Ko op het idee om een *bowl punch* te maken. Prima, *punch!* Toen was er geen houden meer aan! De arak, de citroenen enz., alles kwam op tafel. De drank was smakelijk, het gezelschap vrolijk, *Mademoiselle* G... geestig en Saartje zichzelf. *Enfin*, Naartje, we amuseerden ons kostelijk. We raakten aan 't musiceren en 't was al negen uur voordat onze vriend ons thuisbracht.

De lieve Buigzaam zat al met het eten te wachten. Hartog keek alsof ze zei: 'Die stromme meiden! Moet ik daarop zitten wachten?' Lotje deed alsof ze in een almanak van vorig jaar zat te lezen, maar ik betwijfel of ze wel kan spellen. We waren zo uitgelaten dat de lieve vrouw niet wist wat ze van ons moest denken en Letje was ongemeen spraakzaam. Ik was niet erg aardig, want toen juffrouw Hartog me op een balorige manier iets aanreikte waar ik om had gevraagd, en eraan toevoegde: 'Ei, alsmaar dat gegiebel, dat gaat helemaal nergens over!' liet ik haar voelen dat ze geen lesjes aan mij uit te delen had, hoewel ze veel ouder is dan ik.

Ik heb je nog niet verteld dat de heer Edeling opnieuw hier is geweest. Juffrouw Buigzaam spreekt met de grootste achting over hem en met zoveel inzicht dat ik denk dat, als ze tien jaar jonger was geweest, ze haar hart aan hem had geschonken. Nu zal ze dat niet meer doen. Mogelijk

Op dit levendige en humoristische schilderij uit 1724 laat Cornelis Troost zien hoe een gezellig avondje van een groep deftige heren uit de hand loopt

heeft hij een oogje op Letje. Hij is tenslotte via haar broer hier gekomen. 't Is een heel mooie man: hij heeft goede manieren en ik hoor dat hij een verstandig persoon is. Als hij nog eens komt, zal ik hem nog eens goed bestuderen.

Omhels je lieve moeder: groet je vriend Smit; saluere je tante in de plaats van haar van wie je weet dat ze is, Je hoogachtende vriendin, Sara Burgerhart

Brief 68: Meijuffrouw Cornelia Hartog aan mejuffrouw Wilhelmina van Kwastama

Cara mia!

Ik heb je geleerde *Dissertatie over de oorsprong van de oude talen* met goedkeurend genoegen gelezen, evenals je *Oordeelkundige remarques over de Nederlandse poëzie*. Het *Attisch zout* is in het laatste stuk niet gepaard: Nederlandse poëzie! *Quelle sottise, ma chère!* De goede – 'k heb het niet eens over de mooie – poëzie van onze landgenoten is even zeldzaam als druiven uit Siberie. De met de nodige kunst en vlijt geproduceerde vruchten smaken even *insipide* als de kasananassen die we onlangs bij Mevrouw de Barones von Birchenstein als dessert kregen. Niettemin, *ma chère*, ik vergeef het onze knoeiers en knoeisters dat ze ons zoveel prullen voorzetten, nu jij je spise vernuft zo voortreffelijk op hen hebt botgeviend.

Roddelende wijsneuzen

Freule Van Kwastama en juffrouw Hartog zijn trots op hun geleerdheid: ze denken alles te weten over onderwerpen als radschiedenis, poëzie en – zoals dadelijk zal blijken – filosofie. Ze minachten iedereen die dat allemaal niet beheerst, vooral andere vrouwen. Alleen Hartog begrijpt natuurlijk waarom Van Kwastama in haar boek Attisch zout over de in hun ogen slechte Nederlandse poëzie uitstort. Attisch zout betekent spitse geestigheid, en dat bedoelt ze als een sarcastisch oordeel over de Nederlandse dichters. Dit soort stereotiepe wijsneuzige roddelartsters kwam in de achttiende-eeuwse literatuur veel voor; ze werden spotnend *savanttes* en blauwkousen genoemd.

Vous êtes ma confidente: ik moet je niet laten *ignoreren* in welke toestand mijn hart zich nu bevindt. *Chère Van Kwastama*, wat zal ik zeggen? *Je soupire*, *je crains*, maar waarom? Heeft de voortreffelijke man niet een goed oordeel? Is 't geen *homme de goût* en heb ik niet meer dan één aanbieder gehad? 't Is waar, ik ben niet meer piepjong, maar *un air imposant* kent ook zijn liefhebbers, evenals een mooie *taille*! Mijn gezicht is niet zo fraai als een miniatuur, *cela est bien vrai*, *ma chère*, maar het *tout ensemble* is niet te versmaden. Ook als de heer Edeling een iets minder mooie man zou zijn, zou hij bij mij toch zeer in de smaak vallen. Is hij geen verstandig man? Kommen we op dit *sujet* niet overeen? Hij *nicht* zich wel niet tot mij; maar respectvolle liefde is de ware liefde. Zijne Edelheid kent en bewaart zijn *distance*, *comme il faut*. Wat anders kan toch de reden zijn van z'n herhaalde bezoeken als hij niet voor mij komt? Met wie anders kan zo 'n man toch een *discours formeren* dan met je vriendin? Onze hospita is een best mens, maar wat haar geloofbetreft is ze toch tamelijk fanatiek. *Entre nous*, is het geloof veel anders dan fanatisme? Onze Bolingbrokes, onze Tindalls, onze Voltaires hebben ons in staat gesteld om dit te denken, zoals dat filosofen past.

Ik twijfel er niet aan dat de heer Edeling aan onze kant staat, gezien zijn grote verstand. Juffrouw *Rien du Tout* komt niet in aanmerking, als men het heeft over redelijke schepsels. Juffrouw Brunner stelt ook heel weinig voor. Dan resteert verder alleen het meisje over wie ik je in mijn laatste brief al een woorpje heb meegegeeld. Ik kan niet ontkennen dat ze niet lelijk is. Men moet toegeven dat ze zeer geestig is, maar kan een man als de heer Edeling zijn oog laten vallen op zo 'n pop, nog geen twintigjaar en veel te vlinderig voor een man die kan denken.

Maar is het niet ontzettend vernederend, *ma chère Van Kwastama*, voor *une fille comme moi* om een gevoel te *honoreren* waarop ik zo lang heb afgege-

ven omdat ik het beneden mijn stand vond? Ik schaam me voor mijn slappe gedrag. Wat schiet ik ermee op? Sinds ik de lieve man heb gezien, ben ik net zo ongeschikt om te studeren, als ik voorheen was om me op te tuiten *Enfin!* Het Hollandse liedje is toch waar:

*De wijsbegeerte leert ons wel
Om onze passies in te tomen;
Maar als de liefde komt in 't spel,
Is alle wijsheid omgekomen.*

Dit coupletje is in mijn hoofd blijven hangen. Juffrouw Burgerhart zong het laatst een keer, want je weet: ik lees nooit Hollands, foei! Om je te plezieren schrijf ik mijn brieven aan jou in die lompe taal: anders: *point de hollandais*! Als er iets *interessants* voor mij, (dat is: voor jou, *ma chère Van Kwastama*!) mocht voorvallen, kan je een tweede brief verwachten van mij die is *entièrement la vôtre*,
Cornelia Hartog

Filosofen over godsdienst

Cornelia Hartog stelt dat godsdienst en fanatisme identiek zijn volgens haar lievelingsfilosofen. De graaf van Bolingbroke, Henry St. John (1678-1751), betoogde dat de oorspronkelijke godsdiensten waren verbasterd door priesterbedrog en bijgeloof. Matthew Tindal (1657-1733) wilde op grond van het gezond verstand alle bijgeloof uit de bestaande godsdiensten verwijderen. Voltaire ten slotte, pseudoniem van Francois-Marie Arouet (1694-1778), schreef dat God niet direct ingrijpt in het menselijk bestaan. Voltaire werd weliswaar door Betje Wolff bewonderd om zijn toneelstukken en zijn stilistische, maar ze vond hem een slecht mens en had een afschuw van zijn cynisme en gespot met de godsdienst.

De Franse filosoof François-Marie Arouet, beter bekend onder zijn pseudoniem: Voltaire

Wat maakt Sara B. zo bijzonder?

CONTEXT

Het bijzondere aan Sara Burgerhart is dat ze helemaal niet zo bijzonder is. Het is een gewone Nederlandse jonge vrouw, negentien jaar oud, afkomstig uit de Amsterdamse grachtengordel.

Gek genoeg is dat rond 1780 helemaal nieuw. Romans over de dromen en de problemen van normale Nederlandse burgers besaan amper. Iedereen leest spannende avonturenromans of buitenlandse romans, al dan niet vertaald. Wolff en Deken zijn dus heel vernieuwend met wat ze zelf een onvervalst 'Hollandse Roman' noemen. Voor de zekerheid zetten ze ook nog 'Niet ver-

taald' op de titelpagina van het boek, zodat iedereen zeker weet dat het verhaal uit hun pen komt en niet is overgenomen uit het Frans, Duits of Engels.

Het genre briefroman was betrekkelijk nieuw. In Nederland kende men het in eerste instantie dankzij vertalingen en navolgingen van de werken van Samuel Richardson. Deze Engelse schrijver was de uitvinder van de briefroman. Met zijn *Pamela, or the History of a Young Lady* (1740) en *Clarissa, or the History of a Young Lady* (1748) wist hij heel Europa te inspireren. Het was dan ook een briljant idee. De brief was in de achttiende eeuw wat e-mail, Twitter en Facebook vandaag de dag zijn: een van de belangrijkste communicatiemiddelen van jong en oud.

Verhaltechnisch bood de briefroman allerlei vernieuwende voordelen. Het belangrijkste was dat het verhaal niet meer door een alwetende verteller werd verteld, maar door de brieven zelf. In *Sara Burgerhart* zijn er vierentwintig correspondenten (in deze bewerking elf), elk met hun eigen stijl en karaktereigenschappen. Zo ontstaat een meervoudig vertelperspectief, waardoor de plot en de karakters meer diepte en authenticiteit krijgen. Daarnaast zorgen de brieven ervoor dat de lezer bijna *realtime* meeleeft met de

personages. De personages schrijven hun brieven namelijk net voor of na hun handelingen, zodat de beschreven tijd zo goed als samenvalt met hun belevenissen. Dit noemt men *writing to the moment*. Het effect van deze liveportage wordt nog versterkt door de dialogen die waarheidsgetrouw worden opgeschreven. Ten slotte zorgt de briefvorm ervoor dat er ook veel aandacht is voor de gedachten en de gevoelens van de personages.

Sara Burgerhart was zeker niet de eerste vrouwelijke hoofdpersoon in een Nederlandse roman. Lezers waren al lang gewend aan de hoofdpersonen uit kleurrijke avonturenromans als *De Kloekmoedige land- en zeheldin* (1681 of 1682), *De Bruidasche Helidinne* (1751), *De vrouwelijke Cartouche* (1756) of *De Hollandische Marianne* (1760). Wel waren deze personages van een heel ander karakter dan Sara. Deze vrouwen storten zich in de meest onwaarschijnlijke avonturen om te overleven en om aan geld te komen. Sara B. komt juist uit een heel beschermd milieu, waar geld in overvloed is. Haar probleem is van een andere orde. Op het eerste gezicht lijkt het zelfs om een luxeprobleem te gaan: ze kan niet opschieten met haar tante. Maar dat is niet het enige waarin *Sara Burgerhart* afwijkt van deze avonturenromans. Veel belangrijker is dat de achttiende-eeuwse lezer voor het eerst inzicht krijgt in het gevoelsleven van een moderne, Nederlandse, onge-

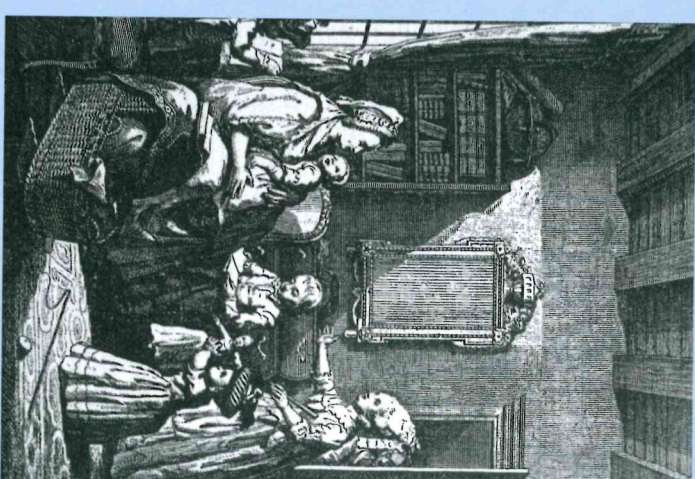
trouwde burgervrouw die op het punt staat volwassen te worden. In die zin is *Sara Burgerhart* een ontwikkelings- of Bildungsroman. Want de lezer is getuige van een belangrijke ontwikkeling of transformatie in het leven van Sara: die van meisje naar vrouw, van kind naar volwassene, van naïef naar ervaren.

Ook nieuw is dat Wolff en Deken hun roman schreven voor een specifieke doelgroep die ze in hun voorwoord aanspreken met 'Nederlandse Juffers!' Tot dan toe was er weinig aandacht besteed aan de categorie vrouwelijke lezers. Sterker nog: serieuze wetenschappelijke werken en erotische verhalen werden geacht niet in handen van vrouwen te komen, maar waren bestemd voor een louter mannelijk publiek. Wolff en Deken boorden dus een nieuwe categorie lezers aan. Dat deden

Samuel Richardson, geschilderd door Mason Chamberlin

Een moeder geeft haar vijf kinderen onderwijs, aangepast aan hun leeftijd en ontwikkelingsfase. De vader kijkt vanuit de gang toe. Illustratie uit Proeve over de opvoeding aan de Nederlandsche moeders

ze misschien uit commerciële overwegingen, maar vooral ook uit ideologische motieven. Want: juist vrouwen hadden volgens hen een grote verantwoordelijkheid in de verlichte maatschappij die de schrijfters voor ogen stond. Zijn vrouwen als moeder en als echtgenote niet de steunpilaren van de samenleving?

Twee jaar eerder al, in 1779, had Betje Wolff dat ook betoogd in haar *Proeve over de opvoeding aan de Nederlandsche moeders*. Daarin bewees ze dat moeders, net als vaders, heel goed hun eigen kinderen kunnen onderwijzen, als ze over voldoende kennis beschikken.

Nu wordt ook duidelijk waarom Wolff en Deken Sara de achternaam Burgerhart hebben gegeven. Die programmatische, sprekende naam klinkt vandaag de dag misschien gezapig, maar rond 1780 is het juist een strijd-justige naam! Zeker voor een vrouw. Want denk men bij het woord 'burger' in eerste instantie niet aan een man?

Door Sara deze naam te geven maken Wolff en Deken duidelijk dat ook vrouwen burgers zijn: dus bruikbaar, nuttig en onmisbaar in een moderne, verlichte samenleving.

Van Slemp tot Kwast – sprekende namen

Een aantal personages heeft een 'sprekende naam', die typerend is voor hun uiterlijk, afkomst of karaktertrekken. Cornelia Slimpslamp is een van de finen. In 'slimpslamp' zijn de begrippen 'slempen' en 'slampampen' verenigd, dit is een perfecte naam voor deze lue oplichtster. Veelbetekenend is ook het bestanddeel 'kwast' in de naam Wilhelmina van Kwastama, de geleerde vriendin van de hooghartige Cornelia Hartog. Freule Van Kwastama is een pretentieuze aanstelster, wat blijkt uit haar modieuze gefilosofeer en uit het feit dat ze alles minacht wat Nederlands is.

Verleiding

TEKST

Brief 90: Meijuffrouw Sara Burgerhart aan mejuffrouw Aletha Brunier

Chère Letje!

Hoe gaat het met je, lieverd? Vermaak je je een beetje? Denk je wel eens aan je vriendin?

Wel, 't is of Heintje Plk ermee speelt! Nee, ik heb het niet over Heintje Edeling, want zover zijn we nog lang niet met hem, te weten: Heintje, pardon, nu even netjes als de man zelf: meneer Edeling. Want ik was nog geen tien minuten met 'mijn dochter' Loije bij de *desmoiselles* om een jur voor haar te kopen, of de heer R. kwam binnen. *Mon homme* was opgetogen over deze *heureuse rencontre!* Hij praat, weet je, best aangenaam en hij vroeg al snel naar *mon amie*, die hij *une charmante dame* noemde. Dat compliment is voor jou, Letje.

We dronken thee. De heer R. en de *desmoiselles* spraken over een bepaald boek van Bitaubé, getiteld *Joseph*, volgens hen een van de fraaiste werken die net waren uitgekomen. Hij haalde er enkele treffende passage uit aan. Dit wekte mijn nieuwsgierigheid om het te zien. Ik schreef de titel op om het te laten halen zodra ik thuiskwam. Hij merkte dat op en haalde een in leer gebonden exemplaar uit zijn zak, dat hij me aanbood. Hij had het zo van de binder, *en passant*, meegenomen. Ik vond dit heel aardig en meende dat het niet paste om iets af te wijzen dat ik graag wilde hebben, en dat me bovendien zo hoffelijk werd geschonken. Ik boog en zei dat ik het met veel plezier zou lezen. Hierop stak hij het in zijn zak, terwijl hij zei: 'Ik wil de eert hebben om de dames thuis te brengen, om hun daarna het boek te overhandigen.' Dit beviel me helemaal niet, maar omdat ik geen reden had om het te weigeren, moest ik het laten gebeuren.

Dat moet je lezen!

Zowel bij de heer R. als bij de *desmoiselles* van de Amsterdamsse kledingzaak valt het net verschenen prozagedicht *Joseph* in de smaak. Het gaat over de Bijbelse figuren Joseph en Zalucca. Zalucca is de vrouw van Potifar, de commandant van de lijfwacht aan het hof van de Egyptische farao (Gen. 39). Als Zalucca Joseph hoort vertellen hoe hij als slaaf naar Egypte is verkocht, wordt ze hevig verliefd op hem. Maar hij wijst haar verleidingsspogingen af, omdat hij

zich in zijn geboorteland al heeft verloofd met de herderin Selima.

Sara wordt nieuwsgierig en krijgt het boekje van de heer R. cadeau. De auteur, Paul Jérémie Bitaubé (1732-1808), stamde uit een hugenotenfamilie die Frankrijk was ontvlucht. Hij was een calvinistische predikant in Oost-Pruisen. *Joseph* verscheen in 1767 in Berlijn en snel daarna in Parijs. De discussie over *Joseph* in de Amsterdamse kledingzaak kan zo gedateerd worden in het jaar 1767.

Een exemplaar van Joseph van de Parijse oplage uit 1767. Dit boek is nu eigendom van de bibliotheek van de Universiteit van Amsterdam

De heer R. bracht ons thuis, niet langs de kortste weg. We ontmoetten de statige Edeling, die ons beleefd groette, en die, toen hij hoorde dat we naar huis gingen, ons daarheen vergezelde. In de zijkamer zat onze waardevriendin in haar eenijde met juffrouw Hartog. De laatste las, de eerste naaide en ik geloof dat er niet veel woorden gewisseld werden. Hartog leek de heer R. goed te kennen. Er ontstond een drukte van jewelste! Allemaal over onze eerste lui, onze *Patricii* (begrijp je dit woord, Letje? Ik zal 't je wel eens uitleggen), over de laatste *assemblee*, over een voorvalletje aan de speeltafel met de Cravin X., over *les Belles Lettres*, over Voltaire, D'Alembert, Des Clairauts en wie weet allemaal nog meer.

Namedropping

De komst van R. brengt leven in de brouwerij in het huis van de weduwe Spilgoed-Buigzaam. Cornelia Hartog en R. troeven elkaar af met *namedropping*. Zo valt de naam van Voltaire, het pseudoniem van François-Marie Arouet (1694-1778), die in zijn scherpzinnige filosofische en aesthetische werk een voorvechter was van vrijheid van godsdienst en liberale handels-

gebruiken. Jean-Baptiste d'Alembert (1717-1783) was een Franse wiskundige, natuurkundige en filosoof, vooral bekend van de encyclopedie die hij samen met Denis Diderot tussen 1752 en 1772 publiceerde. Alexis-Claude Clairaut (1713-1765) was een Frans wonderkind. Hij combineerde wiskunde, astronomie en natuurkunde en berekende onder andere de onttek van de aarde, de beweging van de maan en ook de periode van de terugkeer van de komeet van Halley, die ongeveer om de vijftenzeventig jaar met het menselijk oog waarneembaar is.

De heer Edeling zei nu en dan ook iets, maar de *savante* sloeg er geen acht op en de heer R. was te beschaafd om haar voorbeeld te volgen. Hij had het daarom dus heel druk. Na enige tijd hoorden de heren dat Frits de tafel dekte. Ze stonden op, en een, twee drie, mars, daar gingen onze begeleiders. 'Is die heer R.,' vroeg ik aan onze vriendin, 'niet een beschaafd geestig man?'

Juffrouw Buigzaam: 'Dat geef ik toe, mijn lieve Saartje, maar hoe komt het toch dat hij mij niet bevalt? Ik begrijp het niet!'

Ik: 'En ik begrijp het wel. U bent zo op de hand van de heer Edeling dat niemand aan hem kan tippen.'

Juffrouw Buigzaam: 'Is dat wel zo? Waarom vindt ik Brunier dan niet minder, maar beter dan ik eerst vond?'

Ik: 'Omdat juist uw lieveling van hem een beter mens maakt. 't Is zijn werk: ergo! Maar heeft u iets tegen de heer R.?''

Juffrouw Buigzaam: 'Ja, Saartje lief, ik heb iets tegen die man. Wat, weet ik zelf niet.'

Ik: 'Bent u nu wel rechtrvaardig en menslievend?'

Juffrouw Buigzaam: 'Je hebt het recht om me dit te vragen, want inderdaad: mijn indruk is nergens op gebaseerd! Ik geef toe dat het een vooroordeel kan zijn. Hij heeft ook zo lang met jou bij 't raam staan praten en dan ook nog heel zachtjes.'

Ik: 'Och, de normale praatjes: *Que vous êtes belle!* *Que je vous adore!* en dat soort dingen.'

Juffrouw Buigzaam: 'Engel van een meisjel! Pas goed op. Hij is een man van hoge afkomst en bezit een kapitaal. Laat je door hem niets wijsmaken.' (*Ik werd rood*.) 'Je wordt rood, mijn liefje!'

Ik: 'Dat is ook zo. Wat kan ik er aan doen dat er zulke knapen bestaan die me maar wat wijsmaken? O, ik zie dat u me niet kent! Denkt u dat ik het zulke praatiesmakers gun, om eeuwig te onthouden wat ze me vertellen?'

Juffrouw Buigzaam: 'De heer Edeling is een heel ander soort man en die houdt echt van u.'

Ik: 'Dat ben ik met u eens, maar hoeveel respect ik ook heb voor die goe-

de man, ik hou niet van hem. Ik hou van niemand op de hele wereld behalve van mijn voogd. Nu, hij krijgt dan ook prachtige manchetten.'

Juffrouw Buigzaam: 'Kun je niet eens één keertje serieuus zijn?'

Ik: 'Een en al ernst, een en al aandacht, een en al – alles wat u maar wilt.'
(*Ik kust haar hand.*)

Juffrouw Buigzaam: 'Heb je de heer Edeling afgewezen?'

Ik: 'Wel, alleen zoals ik u gezegd heb. Maar als de man nu tegen beter weten in wil blijven hopen, kan ik dat beletten?'

Juffrouw Buigzaam: 'Heb je iets tegen die keurige man? Ellieve, vertel het me eens!'

Ik: 'Wel, zoveel dat het zelfs niet op het puntje van een pennemes zou passen. Maar houden van? O *point, point!* Ik leef hier al te gelukkig. Ik blijf bij u, zolang ik leef.'

Juffrouw Buigzaam: 'Zal de heer Edeling je dan ongelukkig maken?'

Ik: 'Nee, tenzij ik het er naar zal maken. Luister, de heer Edeling is in mijn ogen zo'n achtenswaardige man dat ik eigenlijk niet van hem zou kunnen of durven houden. Op mijn woord (ik schaam me haast om het u te zeggen) ik heb meer eerbied voor hem dan voor mijn goedaardige voogd.'

Juffrouw Buigzaam: 'Hoe is het mogelijk? Wel, me dunkt, de heer Edeling is echt een aardige man. Zijn ernstige gezicht licht steeds op als hij glimlacht en wie anders, denk je, beleeft zoveel genoegen aan je scherpe geest?'

Ik: 'Vlei me niet zo! Ik ben geen vrouw voor zo'n man. Kijk, als ik getrouwd was, zou ik van mijn man houden op een manier, denk ik, dat ik niet anders zou kunnen dan hem of te irriteren of te liefkozen. En daarop zou zo'n hoogstaande man slechts matig gesteld zijn. Hij zou mij voor een vlinderig vrouwtje en ik hem voor een echte houten klaas houden. O, dat zou lollig zijn, om gek van te worden! Neen. Laat hij u nemen, dan zult u beiden even gelukkig zijn en laat mij, zonder te vechten met Cupido, maar lekker mijn eigen *wegje* (zoals tante zegt) gaan.'

Juffrouw Buigzaam: 'Weet je wat, liefje? Als ik jouw leeftijd zou hebben en de heer Hendrik hield van me zoals hij van jou houdt, geloof me dat ik hem zou nemen!'

Ik: 'Dat zou u niet doen, tenzij op één voorwaarde.'

Juffrouw Buigzaam: 'Welke voorwaarde?'

Ik: 'Dat u – naast mijn leeftijd en zijn liefde – ook uw huidige wijsheid zou bezitten. Anders zou 't u geen zier beter vergaan dan mij nu.'

Juffrouw Buigzaam: 'Heb je dan liever de heer R., vooropgesteld dat hij niet zo van jou zou houden?'

Ik: 'Dat kan ik ook niet zeggen. Maar ik heb geen reden, lijkt me, om met een van beiden iets op te hebben. Want ik ben niet van plan ooit van hun buitensporige genereusheid gebruik te maken. De heer R. behandelt me

met respect en overigens zo voorkomend dat ik hem, tenzij u er iets op tegen heeft, heb beloofd om morgen met hem naar de opvoering van een nieuw toneelstuk te gaan. Hij heeft u ook uitgenodigd, maar ik heb gezegd dat ik niet verwachtte dat u mee zou komen.'

Juffrouw Buigzaam: 'Wel, ik weet het niet. Zal ik eens van de partij zijn? Ik heb zo het gevoel dat dit stuk voortreffelijk zal zijn. Als ik me redelijk goed voel, ga ik mee.'

Ziedaar, Letje lief, dit moest ik je schrijven. Nu heb ik geen minuut tijd meer. Ik moet me nog optuuten. Blondèl staat al op me te wachten om me te kappen. Duizend groeten van

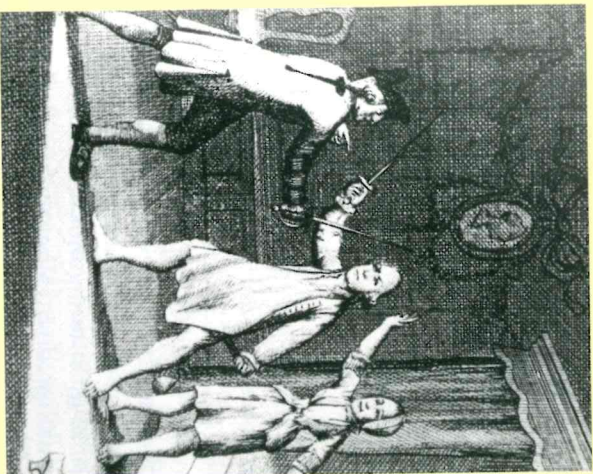
je eigen
Saartje

Brief 91: De heer R. aan de heer G.

Vriend Jan!

Hoe vaak, lomp stuk vreten, zal ik je nog moeten zeggen dat alles me verveelt, en jij mij nog wel het allermeeft, met je drommelse apenkuren, kwakzalverstrucjes en met die malloetige uitnodiging aan een paar van onze lieverdjes? Wat kan ik, ongelukkig, doen? Waarom kan ik alleen maar denken aan de prachtigste meid die ooit met een paar mooie ogen de halve wereld in beroering bracht? Gek, ja, stapelzot ben ik op haar. En ik moet mijn rol van huichelaar spelen om ooit zo dicht bij haar te komen dat ik haar kan influisteren: *ik hou van jou*. Vrouwen, vrouwen! Wat rich-ten jullie aan! Nu, we zullen nog met je afrekenen, mijn trose meisjel! Dat 'Ik snuif niet, ik neem nooit cadeauges aan,' zal ik je betaald zetten. Dit is de eerste oorvijg die mijn eigenhelfde, die waarachtig tegen de jouwe wel opkan, ooit ontving van een mooie hand. Ben ik soms geen mooie man? Er moet een einde aan komen. Op deze manier is het voor mij eigenlijk geen leven. Maar wat voor einde? Vraag jij dat, lichtmis? Ik een man van stand, benniddeld, en zij een burgermeisje met een paar stuivers! Je bent een driebubbele ezell! Of wil je me soms aan 't praten krijgen? Trouwen? Ben je nou helemaal gek? Ik zal, denk ik, tot zo'n wanhopige daad nooit komen. *Vrijheid is de prikkel der liefde*: dit, weet je, is mijn lijfspreuk. Als mijn minnares zal ze *sultane favorite* zijn, maar mijn vrouw! Het idee, alsje-blijft zeg! Dat zou al reden genoeg zijn voor *un homme de mon goût* om haar ondraaglijk te vinden. Trouw jij met haar, over een maand of vier. Zo lang, denk ik, zal ik wel van haar kunnen houden. Nu, mijn koets staat gereed. Ik ga haar halen.

De reputatie van een lichtnis

Een lichtnis verleidt een getrouwde vrouw, maar ze worden in bed betrapt door haar echtgenoot. Er volgt een duel; de lichtnis wint en maakt dat hij wegkomt. Scene uit de roman De belydenis van een lichtnis

schendt en met zijn eden speelt – met één woord: een allervertoeilijkste man, die gevaarlijker is naarmate hij zich charmant gedraagt, die de beleefdheid zo lang in acht neemt tot hij de onnozele in slaap heeft gewiegd.' Sara moet niets van ze hebben, schrijft ze terug in brief 74: 'Een gek kan ik duldten, een Pedant verdrogen, een *petit-maître* lijden, maar op een Lichtnis zie ik met schrik en versmading! Hij is de Natuurlijke Vijand mijner Sekse.'

Helemaal opgetogen reed ik naar haar toe en werd zeer beleefd door de weduwe in de zijkamer begroet. Die vertelde me dat ze van mijn uitnodiging gebruik zou maken, omdat ze dacht dat het treurspel voortreffelijk zou zijn.

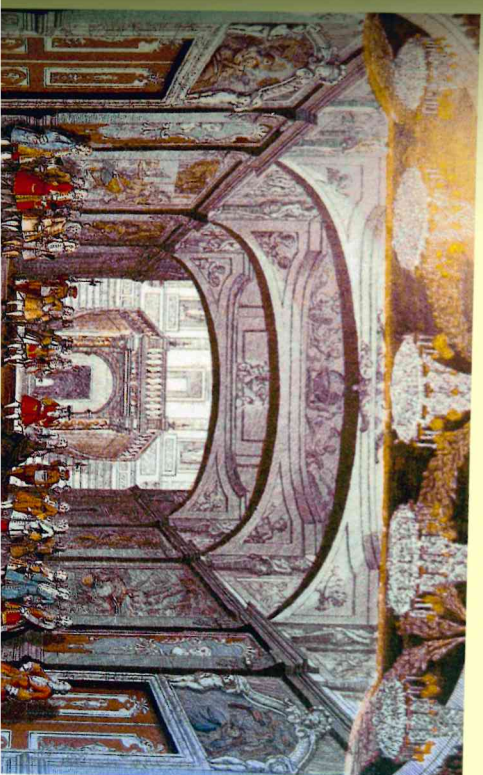
Wat een schok... wat een teleurstelling...! Ze merkte het niet. 'Was alles als een bliksemstraal. Ik herstelde me meteen en, terwijl ik haar hand even naar mijn lippen bracht, boog ik eerbiedig en bedankte haar voor de mij aangedane eer. En ziedaar! Daar kwam de zuster der drie Gratiën zelf aanzweven, een en al vrolijkheid, een en al leven, een en al ziel, keuring gekapt en subliem eenvoudige gekleed. Ik hielp de dames in de koets. En toen ik erin zat, sprong haar knecht bij de mijne achterop. Alleen mijn loge was nog leeg. Alle ogen waren op ons gericht.

De weduwe is niet jong meer, maar ze is echt nog een heel mooie vrouw. Mijn meisje? Nu, je hebt haar gezien? Die gekke meid is evenmin lelijk. De drommel, Jan, wat moest ik op mijn hoede zijn! De weduwe... ik weet het niet, maar ik had de indruk dat ze, bijna onopvallend, al mijn bewegingen in de gaten hield. Ik durfde waarachtig geen van die kunstjes toe te passen waarmee we normaal gesproken eens poolshoogte nemen. Er zat niets anders op dan zo goed als ik kon te spelen met deze slechte kaart. En je mag me voor een ezel uitmaken als ik de weduwe, als ze al achterdochtig mocht zijn, niet om de tuin heb geleid. Ik sprak vooral met haar, en op een manier die ik altijd hanteer in het geval van fatsoenlijke vrouwen.

En wat nu? Ik moet haar in haar eenjje zien te krijgen! Maar kan ik me wapenen tegen nog zo'n teleurstelling? *Het geluk is met de brutalen.* Hier heb je weer tien dukaten, rekel. Kom morgenochtend hierheen, zodra je deze brief gelezen hebt en neem hem mee, anders laat ik je in je eigen vet gaarkoken. R.

Tien uur 's avonds

Ik ben woedend. Ik zoek met de hele wereld ruzie. Ik tier tegen Philips alsof ik dronken ben en zou je zeer graag bij me hebben om je eens flink af te rossen! O jij verachtelijke slaaf van mijn vermaken! Die voor een mooi pak en een goede maaltijd voor me kruipt. 'Wat is er nu weer aan de hand?' vraag je, met je arrogante air van berooide verkwister. Zwijg en luister!

Scène uit een toneelstuk dat in 1765 in de Amsterdamse schouwburg werd opgevoerd. Het decor is geschilderd door Cornelis Toost

Verleiding

CONTEXT

Verleiding is een van de hoofdthema's in *Sara Burgerhart*. Dat is niet bijster origineel want het was hét favoriete onderwerp van veel achttiende-eeuwse Europese briefromans, die in Frankrijk wel worden aangeduid als *romans de séduction*. In dit soort romans zijn er slechts twee partijen: verleiders en hun slachtoffers. De hele plot draait om de vraag: wie gaat er winnen? De doortrapte, gewetenloze verleider of de onschuldige, maar deugdzame vrouw op wie hij jaagt? In *Pamela* (1740) van Richardson wordt kamermeisje Pamela belagd door haar baas M. B. Pamela blijft zich tot aan het einde verzetten

regen zijn verleidingspogingen, hoewel ze striemend verliefd op hem is. Uiteindelijk zwicht ze toch en trouwen ze met elkaar, ondanks het klassenverschil. In *Clarissa* (1748), ook van Richardson, probeert raversierder Lovelace Clarissa te verleiden. Maar wat hij ook doet, het lukt hem niet om haar te veroveren. Clarissa sterft uiteindelijk in de volle overtuiging dat ze zich altijd deugdzaam heeft gedragen.

In de Franse briefroman *Les liaisons dangereuses* (1782) van Pierre Choderlos de Laclos gaat verleider Valmont een weddenschap aan met zijn minnares, de markiezin De Merteuil. Hij moet de kuise mevrouw De Tourvel zien te verleiden. Lukt hem dat, dan mag hij de nacht doorbrengen met De Merteuil. Mevrouw De Tourvel blijkt echter zo deugdzaam dat Valmont haar pas na lange tijd weet te verleiden, nadat hij zijn hele trukendoos heeft opengetrokken. In die tijd is hij inmiddels echt verliefd op haar geworden. De Merteuil is woedend van jaloezie en weigert hem de beloofde nacht. Valmont sterft uiteindelijk in een duel en als mevrouw De Tourvel dat hoort, sterft zij ook.

De motieven van R. om Sara te verleiden blijven enigszins duister, zoals dat doorgaans het geval is bij verleiders. R. is niet uit op haar geld, maar lijkt

Pierre Choderlos de Laclos, auteur van de meermalen verflinde bestseller Les liaisons dangereuses

vooral geïmponeerd door haar schoonheid. Zoals alle verleiders is R. een echte narcist. Het is hem niet te doen om Sara's trouw, maar uitsluitend om zijn eigen bevrediging en reputatie als verleider. R. houdt niet van Sara, het gaat hem puur om het veroveren en de erotiek. Lukt dat niet, dan is hij in zijn mannelijke trots gekwets. Daarom ook vind je bij verleiders als R. een minachting voor het huwelijk en zullen ze altijd pleiten voor de vrije liefde.

Waar in alle buitenlandse verledingsromans de verleiding fungeert als een destructief thema dat het verloop van het verhaal bepaalt, is in *Sara Burgerhart* het verleidingsmotief vooral een voortdurende dreiging die Sara boven het hoofd hangt. Sara is zo goed van vertrouwen dat het idee dat ze verleid kan worden niet eens bij haar opkomt.

Veel dichtter bij de internationale verleidingsromans staat de plot van de briefroman *Henry en Louïze* die Cornelia Lubertina van der Weyde in 1794 publiceerde. De wees Louïze wordt verliefd op Henry en krijgt van haar voogd toestemming om met hem te trouwen. Voor het zover is, weet echter haar beste vriendin Cecilia Henry te verleiden. Vele intriges en jaren later komen Henry en Louïze uiteindelijk toch weer bij elkaar.

In alle romans waarin verleiding een rol speelt, inclusief *Sara Burgerhart*, is het deugdzame gedrag van de belagde vrouwen cruciaal. Wie zich deugdzaam gedraagt, is de boodschap, zal zich altijd kunnen verweren tegen welke mannelijke verleidingskunst dan ook.

Overal verraad

TEKST

Mak voor zijn vertrek voor een meerdagse zakennis bekend Hendrik Edeling in brief 92 zijn liegde voor Sara. Hij preest dat hij niet haar keuze zal zijn en laat dat duidelijk merken: 'Uw Edeling bemint u meer, dan iemand u kan beminnen.' Hij beseft dat haar hart vrij is, maar laat weten dat hij niet kan verdragen dat de heer R. ooit nog bij haar in de buurt komt.

Brief 95: Meijuffrouw Cornelia Slimpslamp aan mejuffrouw Zuzanna Hoffland

Zuster Hoffland!
Nu kind, het is eindeloos tobben met jou. Als je echt nog steeds achter de goede zaak staat, en wat durft te doen, omdat alles voor ons en omwille van ons is, dan moet je maar onder ede verklaren dat je zuster op haar sterfbed jou het geld heeft toegezegd, of Sara nu bij je bleef of niet. Wil je dat niet doen, dan moet je mij niet meer om raad vragen. Blijf dan bij je eigen drogredenen, en vaarwel.
Cornelia Slimpslamp

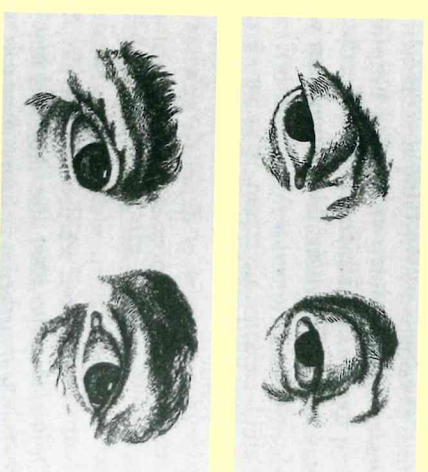
Brief 96: Meijuffrouw Maria Buigzaam aan de heer Hendrik Edeling

Waarde heer!
U zult alles te weten komen. Ik heb al het een en ander over haar aan haar goede voogd gemeld. Nu ik me aan die kant van mijn plicht heb gekweten, acht ik het een bijzonder genoegen om iets voor u te kunnen doen dat u aangenaam is.

U weet, meneer, dat ik met haar naar het theater ging om, indien mogelijk, de heer R. beter te leren kennen. Maar als hij geen eerlijk man is, dan is hij de geraffineerdste schurk die ooit een meisje tot schaanreloos gedrag probeerde te verleiden. De naastenliefde staat niet toe om het laatste zonder meer vast te stellen: ik hoop daarom op het eerste. Zijn gedrag was niet alleen onberispelijk, maar ik weet ook niet hoe een fatsoenlijk heer zich beter had kunnen gedragen. En toch (hoewel ik geen groot beoefenaar van de gelaatkunde ben) heeft de heer R. iets onbetrouwbaars in zijn oogopslag: iets listigs, hij is niet open en ook niet spontaan. Ik zie dat allemaal niet zo helder, maar hij voert echt iets in zijn schild.

Pseudowetenschap

In de gelaatkunde of physiognomie beschreef men aan de hand van een portret of silhouet iemands karakter. De Zwitser Johann Kaspar Lavater (1741 - 1801) publiceerde hierover tussen 1775 en 1778 een prachtig geïllustreerd, vierdelig handboek: *Physiognomische Fragmente zur Beförderung der Menschenkenntnis und Menschenliebe*. Al in 1780 verscheen er een Nederlandse vertaling van, waarop Beñje Wolffs broer Laurens intekende. De weduwe Spilgoed-Buigzaam vertrouwt deze pseudowetenschap niet, maar wil vanwege de oogopslag van de heer R. wel een uitzondering maken.

*Johann Kaspar Lavater gebruikte in *Physiognomische Fragmente* deze tekeningen van de oogopslag als hulpmiddel om iemand te karakteriseren*

Maar wees gerust! Ik heb het lieve meisje diverse malen onopvallend bestudeerd. Ze voelt geen zweem van geneegenheid voor hem en ze acht u oneindig veel meer dan deze zeer gedistingeerde man. U zult dus geduld moeten hebben, maar ze *meriteert* het! Ze is voor u geschapen en u bent mogelijk de enige man die haar op dat niveau kan brengen waarvoor haar hele wezen voorbereid is. Ik heb haar, zoals beloofd, niets verteld over uw reisje. Ze wist er niets van. U weet dat ik eens wilde zien hoe of ze zou rageren op een brief van u met dat nieuws. Lees de volgende dialoog:
Ik: 'Bevalt de heer R. je ook? Vind je hem leuker dan de heer Hendrik?'
Saartje: 'Nee, en nog eens nee. De heer R. beschouw ik als om 't even welke man die in staat is om me enig fatsoenlijk vermaak te bezorgen. Maar weet u hoe ik ben. Al zag ik dat heerschap nooit meer, ik zou misschien niet eens vragen: leeft R. of is R. dood? Ei wat! Wie kan dit alles zo precies onthouden?'
Uw toegenegen vriendin,
Maria Buigzaam, Wed. P. Spilgoed

Brief 104: Meijfrouw de weduwe Spilgoed aan de heer Hendrik Edeling

Warde heer!

Het is een ondeugend meisje! Ze gaat te veel uit, maar kan ik dat beletten? Maar wees gerust. Ze verdient al uw achting, evenals uw liefde.

Ze heeft haar voogd over uw aanzoek geschreven. Ze heeft uw vader gezien, maar hij heeft niet de eer, zegt ze, om haar te behagen: 'I is een *norse zwartkijker*'. U weet, ze zegt wat ze denkt. Ik hoop dat ze de bezwaren van uw vader nooit te horen zal krijgen... Ik heb de brief gelezen, ze gaat hem verzegelen. Ik eindig deze, om hem met de hare te kunnen verzenden.

Ik ben uw vriendin,

Maria Buigzaam, Wed. P. Spilgoed

De brief waarover mevrouw Buigzaam hier schrijft, is brief 105, van Saartje aan Hendrik. Ze laat hem weten dat ze zich vereerd voelt met zijn liefde voor haar, maar ze zou hem niet correct behandelen 'indien ik u reden gaf om te denken, dat ik in u iets anders dan een vriende beminde'. Ze gaat dus niet in op Hendriks liefdesverklaring, maar laat wel weten dat ze hem graag wil terugzien.

Brief 107: Anonieme brief aan de heer Abraham Blankkaart

Meneer!

Mijn achting voor u en de droevige gevolgen die ik voorzie, doen me u het volgende schrijven. Uw pupil gedraagt zich op een belachelijke, ja verachtelijke wijze die u veel verdriet moet doen. Men ziet haar overal en de laatste tijd vooral met een zekere heer R., een heer van stand met veel bezittingen, maar iemand die bekendstaat als een van onze ergste lichtmissen.

De dame bij wie zij – samen met nog drie juffrouwen – inwoont ziet dit allemaal, maar vindt het (naar het schijnt) goed om dit onvoorzichtige,

Zo zou R. ontmoeten kunnen hebben. Een kaartje
heer van stand, geschilderd door Tibout Regiers

lichtzinnige meisje haar gang te laten gaan. Die dame is niet rijk en haar eergevoel doet haar niets zozeer vrezen als de armoede. Meer zeg ik niet. Hoef ik meer te zeggen? Uw pupil is ook zeer royaal met haar uitgaven. Of ze cadeaus aanneemt, weet ik niet. Zeker heer zit achter haar aan en ik meen dat ze die man aanhoudt om op een geschikt tijdstip hem (mogelijk) te trouwen. Tenminste, als zijn ogen intussen niet opengaan. Maar ze heeft hem betoverd, dat doet ze met rederen.

Ik hoef u niet te zeggen wie ik ben, en van welke sekse. Dat doet er niet toe. Als u verstandig bent, doet u uw voordeel met mijn bericht. En als u er daadwerkelijk gebruik van maakt, zal ik u meer meedelen.

Intussen ben ik met achting, meneer!,
Iemand die 't goed met u meent

Brief 110: Broeder Benjamin aan mejfrouw Cornelia Slimpslamp

Zusjehief!

Ik ben tweemaal vergeefs aan je deur geweest. Ik zit ermee. Daar ben ik bij Zuster Holland geweest en heb haar zo tobbertig en in zo'n afgematte staat aangeetroffen. O Keal Keal! We zullen haar verliezen. En we hebben haar zo nodig. Ze is rijk en geeft veel verkwikkingjes aan ons, vromen in den lande. We leven grotendeels van haar: de kruik is voor ons niet verzgeld gebleven en ons deel was een Asers deel, vol vettigheid en vol zoetigheid. O mij is bange, mij is zeer bange. Wij, vrome mensjes, zullen door de mand vallen. Die Blankkaart! Ik beef als ik aan hem denk. 't is een Enaks kind, groot van gestalte. Ik ben een sinkend Niets, vergeleken bij hem.

Ze is danig gekwetst door je brief. Schrijf haar een briefje dat je berouw hebt en geef de Engel Satanas de schuld. Je weet het: die is onze zondebok. Denk eens na over dit alles. Speel in op haar zwakke geloof. Ik heb geen tijd. Bedenk dat we haar nodig hebben.

Zusje, zusje, 't zweet breekt me uit. Ik zal al mijn presjtige, ik zal mijn baan verliezen. Wie zal nu van mij 't geloof leren? We moeten ons haasten. De kwaaië is nabij! We zullen voor Blankkaart moeten buigen. Overleg deze dingetjes zo eens in je hart. Ik heb rust noch duur. Geef me de geruststelling dat je er iets op weet. Je bent zeer wijs, dat weet ik. Je weet, Kea, hoe de zaakjes tussen ons staan? Dat mijn ziel aan de jouwe kleef? Dat weet je immers *door ondervinding*, hartje? We moeten haar behouden, kind. Hoewel jij voor mij een Gouden Vat bent, is zij maar een Aarden Vat, dat ons toch van dienst kan zijn. Is het zo niet, liefstetje? Wees toch nooit meer jaloers. Och! Je hebt er geen reden toe. Ik heb mijn deeltje aan jou. Dat heb ik, och ja! Ik verzegel dit briefje met een geestelijke liefdeskus en ben uw eigendom.

Benjamin

Bibeltaal

Voor! Broeder Benjamin verwijst graag naar de Bijbel. Hij gebruikt de Statenvertaling, die sinds 1637 op de markt was en in protestantse kringen de meest gangbare versie van de Bijbel. Benjamin citeert eruit. Zo benadrukt hij zijn eigen nietigheid door Blankaart een 'Encks kind' te noemen. De kinderen van Enck in het Land Kanaän zijn een sterk volk. Ze zijn reuzen bij wie anderen op sprinkhanen lijken (Num. 13: 20, 33). Asers deel is het gebied dat een van de zonen van aartsvader Jacob erfte. Het is vruchtbare grond, die 'vette spijzen en koninklijke lekkernijen zal leveren' (Gen. 49:20). De 'Engel Satanas' is Satan, want elke duivel is een voormalige engel. Benjamin vindt zichzelf een 'stinkend Niets'. 'Stinkende' betekent in de Statenvertaling 'verfoeilijk, lelijk' (bijvoorbeeld in Gen. 34:30 en 2 Sam. 16:21); de combinatie met 'Niets' kon de ochtende-eeuwse lezer zelf wel maken. De uitdrukking 'Aarden Vor' geeft de zwakheid van de mens weer (1 Petrus 3:7). Met 'ik heb mijn deelje aan jou' bekent Benjamin slimmerig zijn liefde aan zijn Kea (Cornelia) (mogelijk via Jozua 22: 25, 27 en 2 Sam. 20: 1).

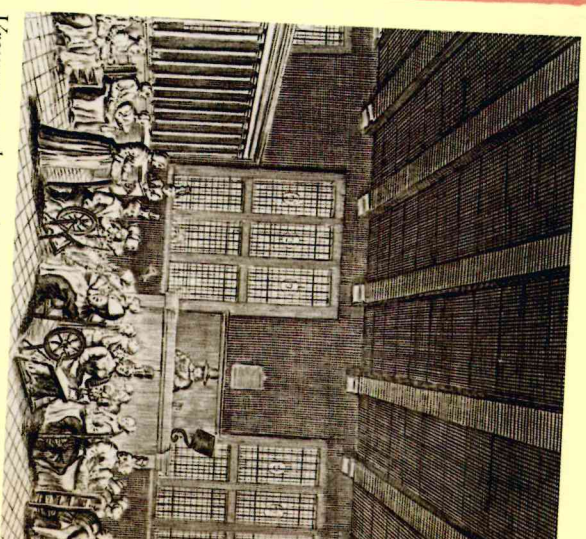
Brief 111: Meijfrouw Cornelia Slimpslamp aan Broeder Benjamin

Wie heeft ooit groter gek gezien dan Benjamin? Neem je me nu in de maling, of hoe zit het? Voor mij veinzen? Voor mij de fijne Fielebout uithangen? Laat naar je kijken, zotte jongen. We moeten haar bedriegen, dat is alles. En daarom moeten we de handen ineenslaan. Zouden we zo'n zot mens ooit uitgezocht hebben als het niet om het smullen ging? En jij houdt je van de domme? Ja, Blankaart kent ons heel goed!

Hoor, Ben, de schranspartijtjes zijn afgelopen: we moeten haar nu nog plukken, en dan – de hele wereld ligt voor ons open! Zij moet betalen; de jonge juffrouw B. mag er niet onder lijden. Blankaart is een duivel van een vent, hij zou je in het openbaar laten geselen en ik zou naar het Spinhuis moeten als we ons vergrepen aan Saartjes bezit. Ik weet dat er contant geld is en dat ze rente krijgt, alles mondeling gehoord. Laat nu zien dat je me liefhebt: ik zal het briefje schrijven en er morgen naartoe gaan. Kom ook. Het geweten? O, dat is een kwelgeest voor jou en mij.

Je weet wel wie

Hij is een Fielebout en zij hoort in het Spinhuis!

Vrouwen aan het werk in het Spinhuis in Amsterdam, in de negentiende eeuw

De nepdokter Fielebout wordt gearrestator

Cornelia Slimpslamp lacht Broeder Benjamin uit: kom jij hier lekker voor Fielebout spelen? Fielebout was de hoofdpersoon in het bekende blijspel *Fielebout of de dokter tegens dank* (1680), een bewerking van twee Franse komedies van Molière: *L'amour médecin* (1665) en *Le médecin malgré lui* (1666). Fielebout was een bedrager: hij gaf zich uit voor dokter zonder dat hij diploma's had. Bovendien was hij een dronkenlap. Slimpslamp vindt dat Benjamin een schijnheilig spelletje met haar speelt als hij wil dat zij excuus moet gaan vragen bij Holland, terwijl zijn aandeel in het plan om van Holland te profiteren dan bedekt blijft. Zijn liefdesverklaring kan haar ook gestolen worden: ze wrijft Benjamin onder de neus dat hij alleen maar aan zijn eigen reputatie denkt.

Slimpslamp wil iets anders: Holland flink onder druk zetten, zodat ze haar geld geeft. Maar ze moeten oppassen dat ze niet aan Saartjes geld komen want dan kan Slimpslamp veroordeeld worden tot het Spinhuis. Het Spinhuis was een strafinstelling. Vrouwen die door de rechtebank veroordeeld waren voor bedelen, prostitutie of diefstal moesten er dwangarbeid verrichten. De werkzaamheden bestonden uit spinnen en naaien. Amsterdam had sinds 1597 een Spinhuis op de hoek van de Oudezijds Achterburgwal en de Oude Hoogstraat. In het jaar dat Sara Burgerhart verscheen, 1782, verhuisde de instelling naar een nieuw gebouw, in de Koetersstraat.

Brief 121: De heer Abraham Blankkaart aan mejuffrouw Sara Burgerhart

Juffrouw Burgerhart!

Ik hoor allerlei fraaie verhalen over je, wel heel erg fraai! Donder en bliksen, hoe is het mogelijk? Terwijl je zoveel verstand hebt en godbetert meer begrijpt van de godsdienst dan ik. Terwijl ik je altijd heb aangeraden om toch het goeie pad te bewandelen. Meisje, meisje! Maak me niet boos of er zal wat voor je zwaaien. Je zal er flink van lusten. Heb je daarom zulke schatten van ouders gehad en moest ik daarom zo gesteld op je zijn? Ik kom er bedrogen mee uit. Schaam je je niet om zo langs de straat te zwieren met een beruchte lichtnis en je te kleden alsof je in een Franse winkel stond? En mevrouw Buigzaam! Och ja, die laat Gods waterkje over Gods akkertje lopen. Kijk, dat vind ik nou verduiveld slecht van die vrouw.

Je had zogenaamd geen trek in het huwelijk, je was nog zo jong, je was nu zo gelukkig. Geweldig! Dat laat ik me, ouwe gek, zomaar op de mouw spelden. En ondertussen gaat *Madame* haar gang, gaat uit en loopt met allerlei schoffen en foute types de godganse stad door, komt bij nacht en ontij thuis. Jawel. Zie, ik ben spinnijdig. Daarom had je geen zin in een huwelijk met zo'n goeie man, denk ik. Dat was de oorzaak: dan zou het uit zijn geweest met dat rondrennen en gedraaf, en daar had je geen zin in, nietwaar? Mijn naam zal echter niet Abraham Blankkaart zijn, als ik je, zo lang je onder mijn voogdij staat, geef aan de een of andere lichtnis. Al was hij zo rijk als de grootmogol of burgemeester van geboorte. Ik denk dat die goede meneer Edeling je nu wel zal bedanken voor de eer van je gezelschap. Hij heeft gelijk, ik zou het ook doen. Antwoord mij maar niet, want ik kom binnenkort thuis en spreek je dan nader. Ik ben je voogd, Abraham Blankkaart

Grootmogol

Blankkaart weigert Sara uit te huwelijken aan een lichtnis, al was die zo rijk als de grootmogol of een burgemeesterszoon. Grootmogol is de titel voor een van de eerste zes heersers van het Mogoolrijk in India, in de periode 1526-1707. Ze stonden bekend om hun fabelachtige rijkdom. Burgemeesters waren in de achttiende eeuw telgen van regentenfamilies uit de bovenlaag van de samenleving.

Ontspannen in de Hortus

De Hortus Medicus in de Plantage (op de hoek van de huidige Muidergracht en Nieuwe Herengracht) werd in 1682 opgericht als opvolger van de oude Hortus in het centrum. Later noemde men de tuin Hortus Botanicus. Er groeiden planten die voor medisch onderzoek werden gebruikt. Al snel kwamen daar uitheemse gewassen bij, die ook te koop werden aangeboden. Men kon er tulpen, hyacinten, sinaasappelbomen, asperges, stokrozen en olijfbomen, Surinaamse okra en een ananasboom bewonderen. Verder stonden er Japanse planten en koffieplanten. Buitenlanders kwamen vooral af op de twee drakenbloedbomen. De Plantagebuurt stond intussen ook bekend als een plek voor liefdesavontuurtjes...

De ingang van de Hortus in 2011. Foto Arno van Dongen

Brief 123: De heer R. aan de heer G.

Vriend Jan!

Uit is de klucht: de mijne, de mijne is ze, moet ze, zal ze zijn! O, dat lieve snoetje! En had je echt zin om de *Hortus Medicus* te zien? Nou, schat, je zult heel wat méér zien, of ik verdien als ondeugdelijk uit het regiment Lichtmissen weggejaagd te worden. Kon mevrouw Buigzaam niet meegaan vanwege haar huiselijke zaken? O, ik heb veel respect voor *huishoudende vrouwen*. Prima, mooie weduwe!

Zorg dat morgenochtend mijn koets en de harddravers *Kwaast* en *Bles* gereedstaan om naar buiten te rijden, maar wel via een omweg. Blijf er uit de buurt: ik heb je niet nodig. Zeg alleen tegen de tuinman *dat ik met een meisje kom*, dan weet hij genoeg. Hij moet niet doen alsof hij mij kent, vóór 't nodig is. De rest zal ik hem wel uitleggen. Hij is een schrandere kerel. Hij hoeft alleen niet te weten dat deze dame geen mätresse van me is, anders kletst hij weer over zijn geweten. En, hoewel ik niet kijk op een handvol dukaten als ik een vrouwje wil, hoef ik hem natuurlijk niet te snel rijk te maken.

Hoe kan een roman de lezer iets leren? Over opvoeding

TEKST

Brief 126: De heer Hendrik Edeling aan de heer Cornelis Edeling

Mijn dierbare vriend!

Ik schrijf, of begin deze te schrijven in het huis waarnaar mijn geliefde sinds gistermiddag vier uur niet is teruggekeerd... Het bloed stolt me in de aderen. Liefde, angst, jaloezie, ongeduld, weemoedigheid en vooral de tederste ongerustheid verscheuren mij zozeer dat mijn ziekte weer erger wordt.

Weet dat ik gistermiddag heel vermoed terugkwam in de stad, doordat ik veel te snel had gereisd. Mijn hart dreef me naar dit huis. Ik moest haar zien die ik, nu veertien dagen geleden, voor het laatst zag. Ik had nieuws vergaard over de heer R. en 't was absoluut nodig dat nieuws zo snel mogelijk mee te delen aan de goede mevrouw Buigzaam en aan mijn beminde. Met een blij, opgetogen gemoed betrad ik de stoept. De dame zelf opende, nog voordat ik had aangebeeld, de deur. Heette me welkom, vroeg of ik ziek geweest was en vroeg me om thee met haar te drinken. Ik zag dat ze alleen was. 'Hoe gaat het,' vroeg ik, 'met mijn lieve Burgerhart? Is ze thuis?' Zij: 'Het lieve meisje maakt het goed en ik denk dat ze regen de avond thuis zal komen. Ze is slechts met meneer R. naar de *Hortus Medicas* om een of ander vreemd gewas te gaan bekijken.' (*Ik schrok zo dat mijn theekopje in mijn hand trilde.*) 'Wat scheelt u meneer Edeling? U bent toch niet ja-loers? Heus, u heeft er geen reden toe. Het uitstapje is puur toeval.' 'O mevrouw!' zei ik (*terwijl ik mijn gezicht naar haar uitgestoken hand boog*), 'O mevrouw, het arme, arme meisje! R. is de gluiperigste kerel die ooit meisjes in de val liet lopen. Wat zal er van mij, wat zal er van haar worden!'

Zij: 'Er schiet me iets te binnen.' (*Ze schelde:*) 'Frits, ga meten eens naar de *Hortus* en vraag of er niet een heer en dame zijn, hij gekleed in een grijs pak met zilver en de juffrouw in gele tafzijde. Als men ja zegt, vraag dan of de juffrouw onmiddellijk naar huis wil komen. Zeg dat hier iemand zit te wachten die haar wil spreken.'

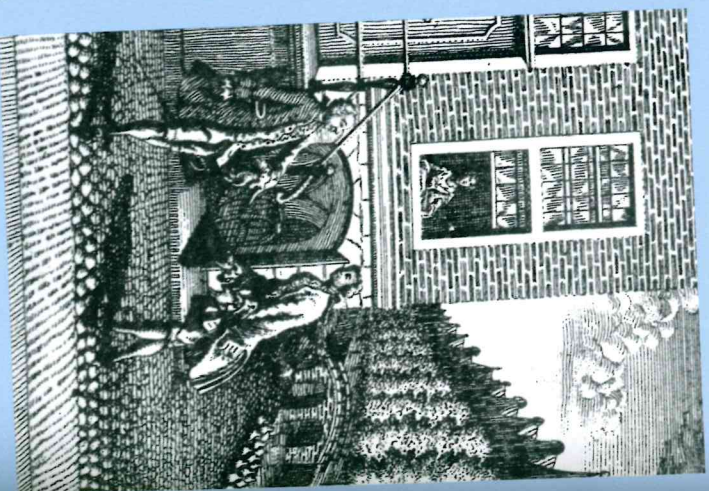
Hij vloog weg, maar zo handig dat de meiden er niets van merkten. Wel vijftig maal keken we op de pendule, op de hortoges. Wat bleef de knecht lang weg! 'Hij kan nog niet terug zijn!' Eindelijk, daar kwam hij en toen hij binnengelaten was, vertelde hij dat een van de tuinknechten hem verteld had dat een dergelijke heer en juffrouw al vijf uur geleden waren wegge-wandeld, verder de Plantage in. 'Heel goed,' zei mevrouw. 'Frits, je weet van niets, belooftje me dat? Maar ik vertrouw je. Ga naar achter, maar ga

Na veel wedenaarigheden ontmoet de Mid-delburgse avonturier in Amsterdam een Zeeuwse provinciegenoot die hem aanraadt om in Suriname zijn geld te gaan verdienen. Eindelijk een betrouwbaar advies: het wordt het keerpunt in zijn leven

kend en kaartspelend door het leven, monniken blijven alleen maar geïnteresseerd in geld en seks, en ga zo maar door. Niets is wat het lijkt te zijn. Iedereen houdt er een dubbele moraal op na.

Toch blijkt ook de wereld van Sara Burgerhart minder onschuldig dan gedacht. Langzaam dringt het tot de lezer door dat Sara wordt omringd door schijnheilige lieden, die zich vele malen beter voordoen dan ze in werkelijkheid zijn. Cornelia Hartog, Broeder Benjamin, Cornelia Slimpslamp en

Charlotte, de Engelse vrouwelijke Robinson, wordt door een boer gered uit een valkuil

R., allen worden gedreven door eigenbelang en schromen niet om hun doel te bereiken, zelfs als dat betekent dat ze anderen de afgrond in duwen. Zelfs de onkreukbare Maria Buigzaam is niet helemaal eerlijk. Hoe goed bedoeld ook, in haar ijver om Sara aan Hendrik Edeling te koppelen brieft Buigzaam alles wat ze weet over Sara door aan Abraham Blankkaart en Hendrik Edeling: 'U zult alles te weten komen' (brief 96).

Het werd negen uur, half tien. Elke koets, ieder rijtuig deed ons verstommen en luisteren. We bedrogen onszelf! De stadspoort was nu dicht, en... geen juffrouw Burgerhart!

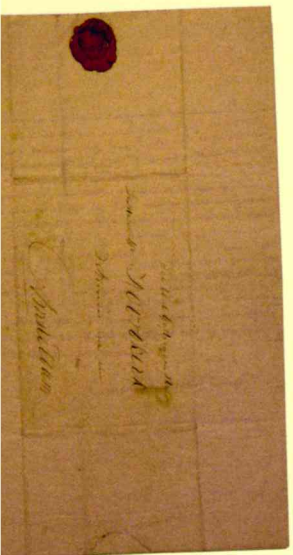
Is de poort nog open?

De openingslijden van de stadspoorten wisselden van maand tot maand. Volgens *De nauwkeurige Hollandsche Almanach voor het jaar 1789* gingen de Amsterdamse poorten in november en december om zeven uur 's ochtends open, en in de maanden mei tot en met juli om vier uur. Ze sloten in de winter om half vijf in de middag en in de zomer (tot 9 augustus) om half tien 's avonds. Met deze gegevens kunnen we bepalen in welke maand Wolff en Deken het uitstapje van Sara en R. lieten plaatsvinden. Hendrik schrijft dat de poorten om half tien dichtgingen en de volgende ochtend om half vijf zouden opengaan. Per 1 augustus gingen ze inderdaad open om half vijf en tot en met 8 augustus sloten ze 's avonds om half tien. Het was dus begin augustus, hoog zomer.

Onze toestand tart elke beschrijving. Stel je die voor, als je kunt. Letje kwam thuis, ging naar boven om haar *pelisse* uit te doen en haar hoed af te zetten. Toen ze boven kwam op de kamer die deze twee engelen samen delen, riep ze: 'Meneer, een briefje!' Ik vloog naar boven. 'Haal', zei ze, 'onze vriendin: ik vind hier brieven.' Dit bericht gaf de zwakke vrouw genoeg kracht om, door mij begeleid, met bevende tred de trap op te gaan. Letje sloot de deur. Nooit eerder was ik zo aangedaan. Ik wierp me neer op de stoel waarop zij voor het laatst had gezeten. Dat dacht ik tenminste omdat ze, tot dat ze wegging, aan het bureau had zitten schrijven.

De pen lag nog op 't papier: ik kuste die.

'De brief', zei juffrouw Brunier, 'is, zoals jullie zien, aan mij gericht?' Ze brak het zegel open. Ze las, maar kon niet verder lezen. Ze gaf hem aan mij om hem voor te lezen. Mijn ogen werden wazig; mijn tranen... 'Och, mijn lieve broer! Maar ik schaam me niet voor mijn gevoelige hart. Je

Een brief van Bejge Wolff, met haar briefzegel

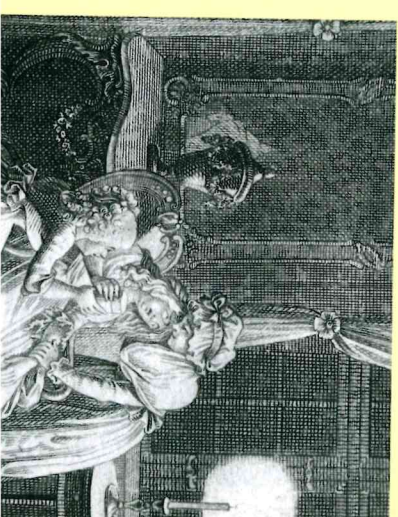
weet heel goed dat ik anders niet snel in tranen uitbarst. Ik las die brief voor, hoewel ik wel twintigmaal ophield. Nu eens bleef mijn stem steken, dan weer snikte de weduwe of huilde Letje. Eindelijk zei de eerste: 'O, dat oprechte, dierbare, edele meisje! Nu begint ze over iets, waarvan ik eerder niets begreep.' We lazen de brief van haar voogd, bij wie men haar had belasterd. Ik sloeg een boekje postpapier open en vond er een briefje in aan haar tante... Maar ik kan je niet alles schrijven. Je weet niet genoeg van haar achtergrond. We keken elkaar aan en na duizend veronderstellingen, die we allemaal verwierpen, was onze droefheid onuitsprekelijk. 'Was nu één uur.'

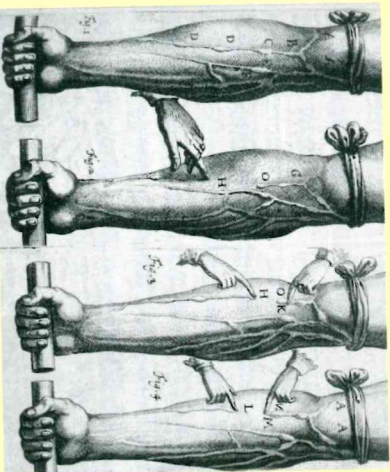
't Is half vier. De dag begint aan te breken. Binnen een uur worden de stadspoorten geopend. Er komt iemand naar beneden... men tikt aan de kamerdeur... ik ga kijken wie het is. Het zijn de beide dames. Ze hebben geen oog dichtgedaan.

Om vijf uur hield er een koets stil. De koetsier belde aan. De deur ging open en men gaf iets met veel haast aan de man. Broer, kan ik het je zeggen? 't Was mijn Burgerhart! We zagen alles door het raam, in één seconde. 'Blijf evenjes uit de buurt', zei mevrouw, en loodste me een kabinetje in, terwijl ze me toefluisterde: 'Sluit het van binnen.' De lieve vluchteling vloog, met de handen voor haar ogen, Frits voortbij en wierp zich, op het punt flauw te vallen, in een armstoel neer. Zag mevrouw Buigzaam, zag Letje, schrok, deed een poging om op te staan, maar de brave vrouw was haar vóór, sloot haar in de armen en zei niets.

Saartje zei niets. Letje zei niets. Dit zag ik alles duidelijk door een kier van 't gordijn dat aan de binnenkant hing van een ruit van het kabinetje, dat vanuit de kamer licht krijgt. O, hoe zwaar viel het me om niet dichtter bij haar te kunnen komen! Ik snikte opeens. Het lukte me niet het tegen te houden. Ze hoorde het, keek verwilderd rond, maar vroeg niets. 'Wil je niet naar bed, liefje?' vroeg mevrouw Buigzaam, 'je bent ziek.' Saartje knikte van ja en wees dat ze moest worden adergelaten.

Sara is uitgeput neergelassen in een stoel. Illustratie uit een Duitse vertaling van het boek uit

Aderlaten

Sarco is in een shock. In zo'n geval kon aderlating toegepast worden. Met een mesje opende een chirurgijn bij de pofïent een ader om wat bloed te laten wegvloeien, in de hoop dat de ziekte tegelijk met het bloed zou verdwijnen. Doordat het natuurlijke reactievermogen van het lichaam werd geprikkeld, bevorderde de behandeling het herstel. De opgesneden ader werd door de chirurgijn dichtgebrand om onnodig bloedverlies te voorkomen.

Aderlaten was al in de zeventiende eeuw een bekende methode. In zijn handboek Heel-konste uit 1645 gaf de Dordtse arts Johan van Beverwijck aanwijzingen om de behandeling uit te voeren

Ook gaf ze te kennen dat ze hier, op de borst, zo benauwd was. Letje zond Frits om een chirurgijn en de beide dames hielpen haar bij het uitleden. Vreselijk was haar goed gehavend. Haar kanten manchetten waren gescheurd, verschillende *boutes* losgesprongen. Ik deed het gordijn dicht: men moet vrouwen respecteren.

Het ga je goed, mijn beste vriend!
Hendrik Edeling

P.S. Omdat ik niet weet waar je je nu bevindt, zal ik deze brief niet posten. Ik hoop je spoedig alles over deze zaak te laten weten, al zou ik je de brieven zelf moeten brengen.

Brief 139: De heer Hendrik Edeling aan de heer Cornelis Edeling

Broertief!

Ik ben enkele dagen nogal ziek geweest en moest drie dagen in huis blijven. Zodra ik naar buiten durfde, ging ik naar mevrouw Buigzaans huis en werd daar door mijn liefste met alle bewijzen van hoffelijkheid en vriendschap ontvangen. Ze is wat brozer geworden, maar heeft geen koorts meer. En nu, de zachtheid van haar gezicht maakt dat ze voor mij nog aantrekkelijker oogt. Ze was alleen thuis: mevrouw Buigzaam was met de ionge inffrouwen naar de kerk en juffrouw Hartog naar haar

vriendin. Ik ging bij haar zitten en was zo vrij haar bij de hand te nemen, terwijl ik informeerde naar haar gezondheid. Ik vertelde haar dat ik me veel beter voelde, wat ze met een groot en merkbaar genoegen aanhoorde. 'Deze gelegenheid is te gunstig om u niet nogmaals met kleen mijn liefde te verklaren,' zei ik.

Zij: 'Ben ik wel geschikt om u zo gelukkig te maken als u verdient? Hier, meneer Edeling, lees dit geschrift. Dan zult u uw geliefde Burgerhart pas echt leren kennen.'

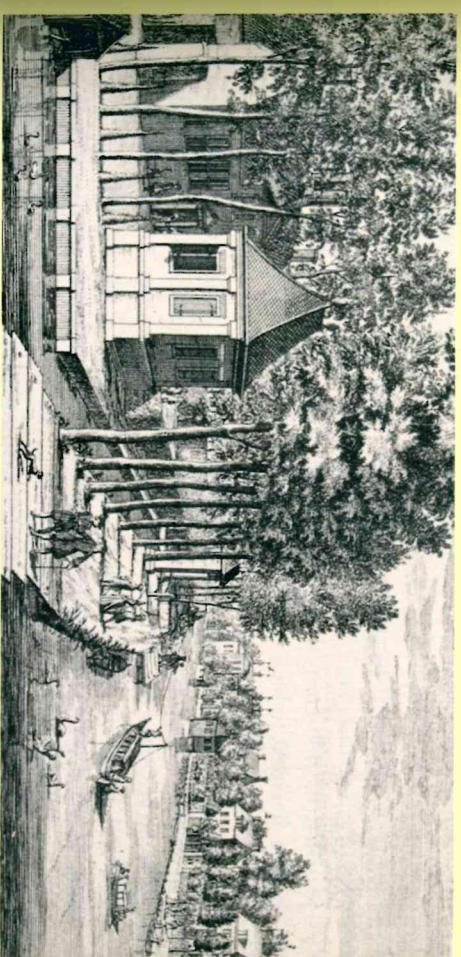
Verhaal

Liefste vriendinnen!

Ik begin nu aan een verhaal dat ik onmogelijk mondeling kan doen. Zoals jullie weten, ging ik met die schurk naar de *Hortus Medicas*, terwijl ik me voortaan om voortaan nooit meer met hem uit te gaan. En toch: hij bleef in mijn ogen nog steeds dezelfde gedistingeerde, aangename, fatsoenlijke man. Hij liet me in de *Hortus* alles zien en gaf veel uitleg. Toen hij merkte dat ik er veel plezier aan beleefde om alles te bekijken, vroeg hij me of ik niet even de zeer fraaie buitenplaats van een van zijn vrienden wilde zien.

'De heer en dame,' zei hij, 'zijn er weliswaar niet, maar dat is niet van belang. Men weigert er een fatsoenlijk man nooit de toegang. Er zijn heel veel uitheemse bloemen.' Ik, die in dit voorstel niets vreemds bespeurde, behalve de neiging om me een plezier te doen, ging zonder meer akkoord. We verlieten daarna vrij spoedig de *Hortus*, gingen de Plantage door en de Muiderpoort uit.

Rondom Amsterdamsch vanen sinds de zeventiende eeuw veel luxe buitenhuizen gebouwd, onder andere langs de Vecht. Dit is de buitplaats Gondestein bij Maasssen, van de rijke Amsterdamsche familie Huydecoper

De Muiderpoort was in 1770 herbouwd, een jaar nadat de oude Muiderpoort (uit 1663) in elkaar was gezakt. Stadsarchitect Cornelis Raauw en beeldhouwer Anthonie Zieckenis hadden een voorontwerp ontworpen in Franse stijl gemaakt. Hun poort staat er nu nog (foto Arno van Dongen, 2011). Je kwam de stad in vanaf de Buitensingel (nu de Mauritskade), door het hek, over het weggetje en de ophaalbrug. Het hek ging 's avonds dicht en de brug omhoog. Ook het hek is er nog: het staat nu aan de ingang van het Flevoпарк in Amsterdam

Nooit had ik zoveel enthousiasme, zoveel vrolijkheid, zoveel levendigheid in hem bespeurd. 't Sloeg vijf uur toen we buiten waren. 'Is 't ver?' vroeg ik. 'O, we zullen er binnen een half uurjtje zijn, als we stevig doorlopen!' Zo gezegd, zo gedaan, en 't was bijna zes uur, toen we voor een laan de buitenplaats met me op en toen we de tuinman tegenkwamen, vroeg hij: 'Is meneer of mevrouw thuis?' 'Nee, was 't antwoord, 'maar dat maakt niet uit.' 'Wil je het huis niet even zien?' (*regen mij*.) 'Ja, maar ik zie liever bloemen dan lambriseringen.' We traden het huis binnen.

Hij: (tegen de tuinman.) 'Deze dame heeft nog geen thee gedronken. Heb je ook kokend water? Toe, jongen, breng het snel, met alles wat erbij hoort. Je weet, je baas en ik zijn vrienden.' (*De kerel ging weg. Ik vond hem niet prettig: hij had een onguur uiterlijk.*)

Ik: 'U doet te veel moeite, meneer. Het liefst had ik slechts een glas bier!'

Hij: 'Ik geef nooit bier aan meisjes die warm geworden zijn en dan stil gaan zitten.'

Ik: 'Wel, laten we wat wandelen.'

Hij: 'Eerst even uitrusten.' (*De tuinman bracht een theeservies, we dronken snel een kopje.*)

Ik: 'Kom, nu naar de bloemen. Het wordt al laat.'

(*Hij stond op en met een houding die me verbaasde, zei hij dat hij van me hield, dat hij smoorverticft op me was en dat hij er niet aan twijfelde of ik had dit wel gemerkt. Daaraan schreef hij het ook toe dat ik met hem mee was gekomen, want hij mij in huis was daarvoor te weinig gelegenheid. Ieder woord bracht me aan het schrikken en maakte me boos.)* Ik zei: 'U beledigt me ten hoogste. Nooit heb ik in de verste verte gedacht aan wat u me vertelt. En als ik er al aan had gedacht, neem van mij aan dat ik niet met u mee zou zijn gegaan.' (*Hij lachte en wilde me zoemen.*) 'Hou op,' zei ik, 'u overdrift met uw praaties.'

Hij: 'Wat, neem je het zo op? Dan bedrieg je jezelf, want (en hij vloekte streng) het is me ernst. Ik hou van je: je zult de mijne zijn' (tenijl hij opnieuw op me afkwam.)

Ik: 'Rustig aan! U vergist zich, zoals ik merk, over mij. Als u van me zou houden, zou u me in mijn waarde laten. Laat me gaan, ik wil hier niet langer blijven.'

Hij: "'Laat me gaan, ik wil hier niet langer blijven!'" O, zo spreekt men niet tegen een man als ik en dat op zijn eigen buitenplaats. (*Ik werd lijk-wit.*) 'Kijk es, meisje, al die grote gevoelens zijn voor mij alleen maar juffertjessgedoe. Niettemin, je bent des te bekoortlijker, nu je zo 'n fraai rolletje speelt. Kom, mijn Saartje, laten we genieten. De tijd is kostbaar,

tenminste als je zo dwaas bent om naar huis te willen. Mijn koets staat overigens al buiten. De paarden staan op stal met de leidsels opgeknoopt en in een paar uur zijn we ver van hier. Want ik waag er mijn beste harddravers aan.' (*Hij wilde me weer zoemen.*)

Ik: 'Schurk! Schoft! Judas!'

Hij: 'Al wat je maar wilt, mijn engeljtje, als je me maar gelukkig maakt.' (Hoe het mij te moede was, kunnen jullie je enigszins voorstellen, maar ik hield me flink.)

Ik: 'Ik ben, zie ik, in uw macht, maar liever dan met uw verfoeilijke plannen in te stemmen, zal ik tot het uiterste gaan. Ik zal kabaal maken, als u de deur niet openmaakt.'

Hij: 'Ik doe geen deur open en of je lawaai maakt of niet, het zal niets helpen. Niemand hoort je. Kom, je hebt je nu genoeg verzet. Zelden had ik zoveel werk met mijn lieverdjes. Je hebt goed gestreden voor je hersenschim. Deze lof moet ik je nageven, maar nu eis ik je overgave.' (Ik werd woedend en stond vanwege alle emoties op het punt flauw te vallen, maar de angst zelf gaf me kracht. Ik wilde een raam openschuiven.)

Hij: 'Nee, kindje, daar is voor gezorgd. Ik wil helemaal niet dat de bureu gealarmeerd worden.' (De teleurstelling maakte hem boos, dacht ik. O mijn vriendinnen, moet ik mijzelf iets verwijten? Gaf ik aanleiding? Nee toch, naar mijn beste weten?)

Hij: 'Ziezo, 't wordt lekker laat. Nu, ik heb een zeer goed onderkomen voor je en ik hoop dat we daar de tijd prettig zullen doorbrengen.'

Ik: 'Laat me gaan. 't Is nog niet te laat om de stad in te komen.' (Hij lachte.)

Hij: 'Zie je me voor zo'n verd... gek aan dat ik een prooi onder handbreik laat wegvliegen?'

Ik: 'Als ik u kan vermurwen, als u iets van menselijke gevoelens hebt voor een meisje dat nooit uw eer heeft aangetast, dat u nooit in het minst kwaad wilde doen, dat u voor een vriend, voor een eerlijk man hield, laat me gaan en ik zal u niets kwalijk nemen.' (Ik huilde bitter.)

Hij: 'Zing dat deuntje nog eens, maar dan in een andere toonsoort. Ik hoor graag variaties en je bent je onderwerp meester.'

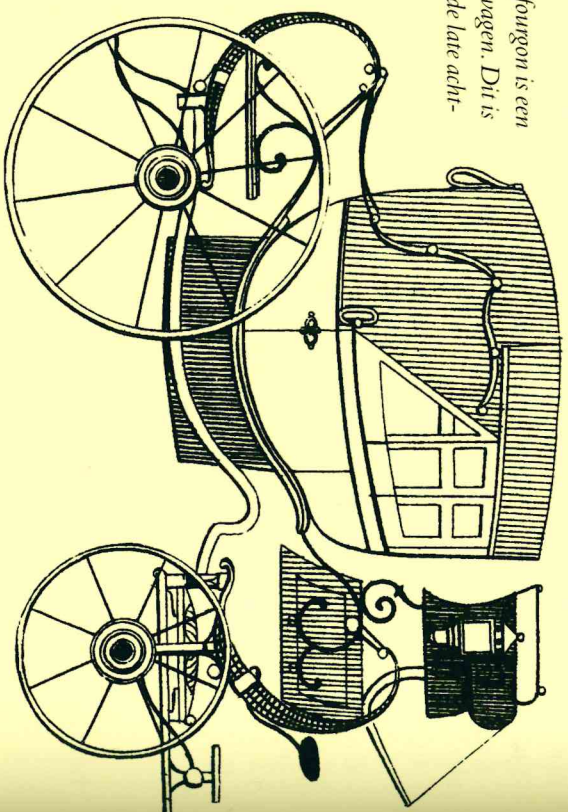
Ik: 'O meneer, maak me niet belachelijk! God weet hoe doodsbang ik ben. O mijn waarde moederlijke vriendin! O mijn voogd, wat heb ik gedaan?'

Hij: 'Hoezo? Wel, je bent vrijwillig meegegaan met een man die smoorverliefd op je is en die je tot zijn sultane favoriete hoopt te maken. Want zie hier, mooi meisje, ik wend niet voor je te trouwen, ik wil je niet bedriegen. Iedereen moet zich gedragen volgens zijn stand.' (Ik zeeg op een stoel neer en ik geloof dat ik op dat ogenblik in staat zou zijn geweest om een mes in zijn schunkachtige hart te steken. Zijn gesas maakte me gek. Hij liet me een paar minuten aan mezelf over. Wat er toen in me omging, weet ik niet meer! Hij naderde me opnieuw.)

Ik: 'Schoft! Lieve goede mensen... o God! Hoor niemand mij?' (Hij pakte me op, maar zweet en terwijl al mijn krachten zich machinaal verzamelden, duwde ik hem van me af. Hij beet op zijn lippen en ploekte.) Toen smeekte ik hem opnieuw om me te laten gaan.

Hij: 'Ja, op de fargon.' (Ik bedacht me.)

Een fargon of fougion is een overdekte reiswagen. Dit is een model uit de late achttiende eeuw

Ik: 'Vooruit, als het dan toch zo moet.'

Hij: 'Nee, meisje, ik heb je door. Hier zal je blijven, geen kuren onderweg! Ik had gemeend dat je goedschiks met me mee zou zijn gegaan, maar nu liggen de zaken anders.'

Ik: 'Vrees voor de gevolgen: u staat niet boven de wet.' (Hij lachte luikeels.)
Hij: 'Doe ik dat niet, liefje? Weet je niet dat geen rechter enige notitie neemt van zo'n galanterieje? Kan het me iets schelen wat ervan komt, denk je? Als ik had vermoed dat je me zoveel moeite zou kosten, had ik het wel anders aangepakt.' (Toen pakte hij mijn hand zo stevig beet dat hij me pijn deed. Ik beefde zo erg dat hij zelf tengerdinsde. 't Begon te schemeren en mijn doodsangst nam elk ogenblik toe.)

Ik: 'Tijger en geen mens! Hoe kunt u het verdragen om me in zulk een benarde situatie te zien? Welk recht hebt u op mij?'

Hij: 'Het recht dat iedere lichmnis van mijn stand op evenveel meisjes heeft als hij in zijn serail wil plaatsen. Of heb je hever' (en hij kwam op me af) 'het recht dat de sterkere heeft over de zwakke.' (Ik viel voor hem neer, ik smeekte, ik huilde, ik geloof zelfs dat ik hem mijn waarde R. noemde.)

Ik had ondertussen veel lawaai in de stal gehoord, maar 't leek alsof hij er geen acht op sloeg. Plotseling kwam de tuinman de gang inlopen en riep: 'Meneer, de paarden zijn met hun poten in de leidfels terechtgekomen en ik kan ze niet meester worden. Wat moet ik doen?' Hij riep (met een ploek): 'Jezelf ophangen, voor ik je de nek breek.' De kerkel verdween weer, en zei nog dat 'als meneer niet een handje zou toesteken, hij zijn paarden kwijt-rakte.' Razend en scheldend duwde hij me van de deur weg die hij op slot deed, en liep naar buiten. Nauwelijks was hij weg of er ging zachties een deur open in het vertrek, en daar verscheen een boerenmeisje dat mij zonder te spreken wenkte om op te staan. Dat deed ik onmiddellijk. Ze sloop met me het huis uit en verstopte me in haar bed op een zolderdje dat ze zorgvuldig afsloot. Ik wist niet of ik droomde of dat ik wakker was. Ik was niet zeker of 't een valstrik of hulp was. Alles was even onbekend. Het werd donker en er kwam niemand.

Eindelijk hoorde ik beneden mensen praten. Het bloed stoldde in mijn aderen en ik weet niet of ik lang buiten bewustzijn was. Maar om middernacht ging de deur open en het meisje bracht me een groot glas melk met water, terwijl ze me gebaarde stil te zijn. Ze deed de deur weer dicht en omdat de maan opkwam, zag ik haar zeer duidelijk. 'Mijn vader slaapt nu,' zei ze, 'hoor hem eens ronken!' 'Wie ben jij, mijn lief meisje?' vroeg ik.
Zij: 'Ik ben de dochter van de tuinman, lieve juffrouw. Wees niet ongerust! Ik zal u helpen.'

Ik: 'Laat ik je omhelzen. Je bent mijn redster. O, je zult goed beloond worden! En als je wilt, kun je altijd bij me blijven. Maar waarom heb je me geholpen?'

Zij: 'Dat zal ik u zeggen. Mijn vader was de hele dag met de arbeiders druk in de tuin in de weer, toen de knecht met de *fargon* kwam. Die droeg hem op om op zijn baas te wachten, maar niet te laten blijken dat het zijn baas was. Lieve God, dacht ik, daar zal weer wat achter zitten! Want mijn baas is een heel slecht heerschap met meisjes. Maar mij heeft hij nooit lastiggevalen, dat moet ik hem nageven, en dat zeggen al de dienstmeisjes ook. Nu dan, ik was in de kamer, toen hij met u in huis kwam. Omdat ik voor rijkelui wat verlegen ben, verstopte ik me in de kamer naast in een kledingkast waar wel twintig pakken in hangen, het een nog mooier dan het ander. Ik dacht: ze zullen wel gaan wandelen en dan kan ik gauw wegllopen en dan zien ze me niet. Intussen hoorde ik alles duidelijk. Zie, juffrouw, ik ben rooms-kattelieks, en ik bad onze heilige Moeder Gods om haar bescherming. Ik bad een vijf of zes *Avés* en *Paters* terwijl ik in de kast zat.

Wat kon ik doen? U weet het zelf. En toen kwam dat gedoe met de paarden en toen ging hij weg, en dus haalde ik u en verstopte u in m'n bed. Ik ging in de moestuin door met wieden, maar eigenlijk deed ik alsbed. Of: Want zo kon ik me bukken en alles in de gaten houden. Het duurde wel een half uur, voordat alles rustig was in de stal. Meneer ging zijn huis in, en vader 't boerenhuis. Ik geloof dat hij vloekend op zijn neus gekkeken heeft, toen hij u niet vond. Hij kwam in 't boerenhuis en vroeg met hele lelijke woorden, waar dit en dat u heen was? Mijn vader zei dat hij dat niet kon weten omdat hij zo met de paarden in de weer was geweest. Toen vloog hij naar 't hek en trof het open aan. " 't Is gedaan," zei hij: "er is niets aan te doen; 't is mijn verdiende loon, waarom heb ik het hek niet dicht gedonderd!" Hij liep als een razend mens heen en weer en toen hij ook dat moe was, beval hij mijn vader licht te maken en hem wat brood en kaas te geven. Die deed dat. Vader vroeg waar ik geweest was. Ik zei: "aan 't wieden", en dat ik daarna om een praatje geweest was. Dat was daarmee afgedaan, hij zei niets. We aten snel onze pap en hij ging naar bed. Toen kwam ik boven en hield me stil, totdat ik hoorde dat hij wel vast in slaap was. Ziedaar, dat is het hele verhaal, mijn lieve juffrouw.'

Mijn blijdschap was onbeschrijflijk, maar verdween op slag door gedachten als: hoe zal ik nu door mevrouw Buigzaam als een bedriegster, en een doortrap meisje en een lichtzinnig jong schepsel worden veracht en verfoeid! Wat moet ik doen? Hoe durf ik weer naar huis te gaan? Hoe zal men mij onrvangen? Wat zal die goede Edeling van me denken? 't Is mogelijk dat hij al bij ons langs is geweest. Zal de deugdzaamste der vrouwen tegen hem over mij liegen? Wat kan ze hem vertellen?

Terwijl ik in deze gedachten verzonken was, zei mijn trouwhartige Klaartje (zo heette het boerinnetje): 'Kom, juffrouw, nou moet je me op je kousjes volgen, zo stil mogelijk, want ik heb onze deur efkes aan laten staan.' Dat deed ik en zij droeg mijn schoenen in haar hand. 't Begon te re-

De redster in de nood

Klaartje, de dochter van de tuinman, is het stereotiepe praktische boerenmeisje met een gouden hart. Wolff en Deken kleuren het toelgebruik van Sara's redster met Brabantse uitdrukkingen zoals *efkes* (even), *onze deur en aan laten staan* (opengeldaten). Ze is rooms-katholiek en smeekt in de bange momenten om de bescherming van Maria, de moeder van Christus en in het katholicisme de redster in de nood bij uitstek. Verborgten in de kleerkast bidt Klaartje een serie *Avés* – het gebed 'Wees gegroet Maria, vol van genade'. Ze bidt ook *Paters* – het Onze Vader: in katholieke kringen worden die twee gebeden vaak aan elkaar gekoppeld.

Klaartje brengt Sara naar de bureu, waar ze de halve nacht doorbrengt. De zoon van de tuinman gaat tegen het ochtendkrieken, als de stadspoorten weer opengaan, maar de stad om een koets te halen. De koetsier zet Sara thuis af.

Tot zover mijn verhaal dat ik zo precies mogelijk heb opgeschreven. Hoe jullie over me zullen oordelen nadat jullie het hebben gelezen, zal ik afwachten. Indien de heer Edeling volhardt in zijn liefde voor mij, moet hij eerst dit lezen voordat ik hem wil zien. Hij moet mij zien zoals ik ben: een onvoorzichtig meisje dat geen kwaad vermoedde, omdat ze er geen zicht op had. Eenytje die zichzelf door haar zucht tot buitenshuis vermaak in gevaar heeft gebracht, wat tot haar ondergang had kunnen leiden. Een meisje ook dat God met tranen in de ogen bedankt voor deze ontsnapping, en dat voortaan eerder zichzelf zal wantrouwen dan anderen.

Sara Burgerhart

Wel broer, wat zeg je van zo'n meisje? Moet ik haar nu niet nog meer waarderen en meer liefhebben? Wie immers inziet dat hij stommitieën heeft begaan, die veroordeelt en zichzelf ervoor aansprakelijk stelt, doet alles wat men kan verlangen!

Intussen heb ik via via laten nagaan of de schurk in de stad was, maar 't schijnt dat hij eerst eens wil afwachten hoe dit afloopt. Van onze kant bewaren we een diep stilzwijgen over de hele zaak. De aardige mensen die mijn liefste zo trouw hebben geholpen, zal ik persoonlijk belonen. Het ga je goed, broer,

T.T.

Hendrik Edeling

Hoë kan een roman de lezer iets leren? Over opvoeding

CONTEXT

Het hoogtepunt in *Sara Burgerhart* wordt gevormd door Sara's uitstapje met R. naar de Hortus. Uit de reactie van Hendrik Edeling in brief 126 wordt duidelijk dat Sara een stommitet van de eerste orde heeft begaan. Ze is in een val gelopen. Daar leert ze weliswaar veel van, maar wel door schade en schande. Het had allemaal heel anders gekund. Hoe? Door het te voorkomen! En daar heb je opvoeding bij nodig.

Wie weinig ervaring heeft, wat bij jongeren volgens de schrijfsters per definite het geval is, zal op de een of andere manier begeleid moeten worden door ouders met meer ervaring. Dat is de hoofdboodschap die Wolff en De-

ken hun lezers meegeven. Anders gezegd, jongeren moeten worden opgevoed. Dat lijkt een simpele gedachte, maar in de achttiende eeuw was dat een compleet nieuw inzicht, dat voor het eerst was verwoord door de Brise filosoof John Locke.

Tussen 1683 en 1689 leefde Locke in Nederland. Hij had Groot-Britannië moeten verlaten vanwege zijn iets te moderne filosofische ideeën. In het toeleraante Nederland was hij welkom, hoewel hij veiligheidsshalve leefde onder de valse naam 'Dr van der Linden'. In 1693 publiceerde hij *Some Thoughts Concerning Education*, dat in 1698 in het Nederlands werd vertaald als *Verhandeling over de opvoeding der kinderen*. Het is het eerste moderne opvoedkundige boek. Locke betoogt dat een kind wordt geboren als een *tabula rasa*, een persoon met een lege, blanke geest. Hoe het kind zich zal ontwikkelen, is dan ook de directe verantwoordelijkheid van de ouders, die het kind kunnen maken of breken, het kunnen vormen tot een goed of slecht persoon. Daarom is een goede, evenwichtige opvoeding van levensbelang.

Dit idee werken Wolff en Deken grondig uit. Ze laten de lezers zien wat er gebeurt als zo'n evenwichtige opvoeding ontbreekt. Saartje wordt immers niet meer opgevoed nadat haar ouders zijn overleden! Haar voogd

Abraham Blankart – die in theorie een voorbeeldige opvoeder is – is voortdurend op reis en haar vrekkelijke tante blijkt juist de nachtmerrie te zijn van elke moderne opvoeder. Tante is een tiran die haar pupil spartaans opvoedt en geen tegenspraak duldt. De aan harmonie gewende Sara ziet geen andere uitweg dan te vluchten. En dan kan het natuurlijk alleen maar misgaan. Na zoveel tirannie luistert Sara even niet meer naar verstandige mensen om haar heen. Ze gaat volledig op in de roes van haar nieuw verworven vrijheid.

Mocht iemand deze les gemist hebben, dan kan de lezer op herhalingsoefening in Wolff en Dekens brieftoman *Cornelia Wildschut* (1796). Ook in deze roman staan de romanfiguren in dienst van een hogere moraal. Te weten: dat vrouwen, als ze zich verantwoordelijk gedragen, een nuttige bijdrage aan de samenleving kunnen leveren. Met Cornelia Wildschut loopt het trouwens minder goed af dan met Sara. Ook zij laat zich verleiden door een foute jongen en vlucht met hem naar het buitenland. Als hij haar in de streek laat, wordt ze ziek. Eenmaal terug in Nederland sterft ze.

John Locke, geschilderd door Godfrey Kneller

Vrijheid

TEKST

Brief 147: De heer Hendrik Edeling aan de heer Cornelis Edeling

Waarde broer!

Wens me geluk, wens me geluk, vriend! Vader heeft juffrouw Burgerhart voor mij aan haar voogd ten huwelijk gevraagd. En nu hoop ik dat ik door tijd en vijt mijn schat zal verkrijgen. O, de emoties worden me te veel! Ze overstelpen me. Ik zal er maar over ophouden: ik zal je wat anders schrijven.

Wenu, ik ging de heer Blankaart verwelkomen. Hij ontving me als een oude vriend en zei dat hij me zozeer waardeerde dat hij zijn meisje aan niemand liever dan aan mij wilde geven. 'Maar met uw vader,' zei hij, 'heb ik wat strubbelingen en ik ben wel goed, maar ik geef geen zier om gril- len, en verdraag die op dit punt ook helemaal niet.'

De heer Blankaart heeft in Parijs een anonieme brief gekregen, gevuld met laster en kwaadardige opmerkingen, zowel over juffrouw Burgerhart als over mevrouw Buigzaam. Dit had de goede man zo kwaad gemaakt dat hij mijn meisje die zeer scherpe brief heeft gestuurd, waarover ik je heb geschreven. Van de week liep hij me toevallig tegen het lijf en vroeg me om samen met hem naar mevrouw Buigzaam te gaan. We werden in de zijkamer ontvangen. Daar waren de vier juffers in het gezelschap van mevrouw thee aan het drinken.

'Lief meisje,' zei hij tegen Saartje, 'ik hoop maar niet dat je je mijn brief zodanig hebt aangetrokken dat je er ziek van bent geworden.'

Juffrouw Letje: 'O meneer Blankaart, mijn vriendin was zo vreselijk bedreefd! Mag ik u vragen: hoe kon een aardige man als u uitsluitend varen op zo'n anonieme lasterlijke brief? Niet alleen mijn vriendin, maar ook de beste der vrouwen werd daarin onlaag gehaald. Ik heb uw brief immers gelezen.' (*Hij zweet. Ten slotte sprak hij:*) 'Omdat ik niet kon bedenken dat er zulke slechte mensen bestonden, die dat zomaar zouden schrijven. *Mevrouw Buigzaam:* 'Meneer Blankaart, ik verzoek u om die brief eens te mogen inzien, zoals u me heeft toegezegd.' (*Hij gaf de brief. Ze bestudeerde hem aandachtig en zei:*) 'Het handschrift is een beetje veranderd, maar ik begrijp juffrouw Burgerhart nu helemaal. Eilieve, juffrouw Lotje, wiens handschrift is dat?'

Juffrouw Lotje: 'Dat is juffrouw Hartogs handschrift.'

Juffrouw Hartog: 'Dat is een zware beschuldiging! Schaam je je niet, juf-

frouw Lotje, om te oordelen over iets waar je niets vanaf weet?'

Juffrouw Lotje: 'Wel, ik oordeel niet. Ik zie alleen dat het uw handschrift is. Ei, juffrouw Letje, kijkt u er ook eens naar. Ik kan immers goed uit mijn doppen kijken. Is dat Hartogs handschrift niet?'

Juffrouw Letje: 'Ja, dat is het. En eilieve, zie je dat *cacheffe*, is dat niet gedrukt met dat stempeltje dat daar aan dat horloge hangt?'

Mevrouw Buigzaam: 'U bent het, juffrouw, die mij gemeen heeft belasterd en die juffrouw Saartje in een ongunstige daglicht bij haar voogd heeft gesteld. U bent een lastpost en ik zeg u hierbij de huur op met inachtneming van de termijn van een halfjaar.'

Juffrouw Hartog: 'Ijstekend, maar ik verlaat liever morgen al dit huis, waar ik nodeloos beledigd word. Ik zal mijn spullen laten afhalen door de bediende van mijn vriendin, de freule Van Kwastama. Uw geld, juffrouw Buigzaam, ligt klaar. Het komt me goed uit dat ik de kans krijg om te vertrekken. Het zal u echter schade berokkenen.'

Mevrouw Buigzaam: 'Dat laatste geloof ik niet, omdat ik zojuist mijn dierbare onafhankelijkheid heb teruggekregen dankzij een vrij behoorlijke erfenis. Wat u me schuldig bent sinds uw laatste betaling, schenk ik u. Komt nu op veertien dagen kostgeld niet aan: uw spulletjes krijgt u thuisbezorgd.'

Ziedaar broer, dat was van alles wat. De post gaat nu weg.

T.T.

Hendrik Edeling

Brief 150: De heer R. aan de heer G.

Broer lichtnis!

Razend, woedend, hels, pissig ben ik over mijn mislukte plan! In mijn eigen strikken gevangen! Maar wie had kunnen denken dat zo'n burgertruje zich tegen een man als ik teweer zou stellen? Wat moet ik daarvan denken? Zou er waarachtig zoiets bestaan dat 'deugd' wordt genoemd? Ei, flauwekul! Naïeve vooroordelen. Dat zijn het en niets anders. Nooit heb ik me zo misrekend!

R.

Brief 152: De heer Hendrik Edeling aan mejuffrouw Sara Burgerhart

Mijn teerbemind!

Je geneezing heeft me mijn gezondheid teruggegeven! Nu lacht de hoop me toe, want ik ben nu meer dan een vriend. In het *accès* dat mijn vader

Een achttiende-eeuwse bruiloft in Engeland. Stephan Beckinghann en Mary Cox, *geven elkaar het ja-woord op dit schilderij van William Hogarth uit 1729*

aan je voogd gevraagd en welwillend heeft verkregen, heb je ook toege-stemd. Onze hele familie juicht mijn keuze toe. Iedereen doet bij jou een goed woordje voor mij.

Ik ben nu zesentwintig jaar, ik heb tijd gehad om na te denken over de belangrijkste van alle verbintenissen, namelijk *het huwelijk*. Mijn hart zei me altijd dat het voor mij of een paradijs of een hel zou zijn: *vernukkelijk* of *ondragelijk*. Ik had tot nu toe alleen maar omgang met keurige meisjes en heb altijd de vrouwelijke sekse gewaardeerd. Maar ik heb nooit een vrouw ontmoet die ik zo bijzonder vond dat ik op een andere manier dan als vriend met haar wilde omgaan.

Jij, mijn allerliefste, bent het die mij de liefde heeft leren kennen! Je teder beminende en hoogaachtende

Hendrik Edeling

Brief 163: Mevrouw Sara Edeling aan mevrouw de weduwe Spilgoed

Allerdiestbaarste vriendin!

Ja, ik ben gelukkig! Nooit kan ik de goede en wijze Voorzienigheid ge-noeg danken. Nooit kan ik u, allerbeste vrouw, genoeg blijven geven van mijn liefde en waardering voor u. Met angst en beven kijk ik terug op dat belangrijke en ingrijpende moment in mijn leven toen ik, gedreven door wanhoop en overmoed, een huis verliet waar ik zo slecht werd behandeld. Hemel! Wat voor gevolgen had zo'n lichzinnige daad niet kunnen hebben? Mijn altijd vrolijke genoeed word in somberheid gedompeld als ik eraan denk. Hoeveel jonge meisjes ziet men niet het verkeerde pad op-gaan, terwijl ze er geen idee van hebben dat ze het pad van de deugd aan het verlaten zijn! Als mijn Letje toevallig geen goed karakter had gehad..., waartoe had ze me wel niet kunnen verleiden? Laat ik daarom God dan-ken dat u me heeft beschermd en dat ik niet heb vertrouwd op mijn eigen voorzorgsmaatregelen. Die had ik namelijk niet. Hoe kon ik die ook heb-ben? Ik was immers totaal onervaren en alleen maar geneigd om alles van de positieve kant te bekijken. De brief van mijn vriendin Wills over dit onderwerp kwam me pas ter hand nadat ik mijn tante al was ontvlucht. Het incident met de heer R. is waarschijnlijk nodig geweest om me te la-ten beseffen dat ik uw waarschuwingen echt moest opvolgen!

In die grote angst waarin ik tijdens mijn gedwongen verblijf op de bui-tenplaats verkeerde, deed niets mijn hart zozeer pijn als de gedachte dat u me zou minachten. Dat u zou denken dat u zich in mij zou hebben ver-gist. Dit maakte me woedend! O mijn vriendin, hoezeer ik ook afkerig ben van de dood (en dit is heel normaal): ik geloof dat ik in elk geval zou hebben geprobeerd om in een opwelling en met gevaar voor eigen leven waardering van u te krijgen. Ik wist toen ook nog niet dat ik van Edeling hield. Ik dacht dat ik alleen vriendschap voor hem voelde.

Ja, mijn vriendin, ik ben trots op hem! Ik word niet moe om over hem te praten, tegen u bedoel ik. Hij houdt nog meer van mij dan ik dacht dat in zijn vermogen ligt. En sinds ik hem het grote geheim heb toevertrouwd, leeft hij alleen nog voor mij.

Mijn tante is altijd welkom hier en ik zal nooit vergeten dat ze de enige zus is van mijn lieve moeder. Ik verlang er erg naar om het buitenleven met u te delen. Hemel, wat voor gelukkige dagen moet u er met mijn Let-je slijten, in weerwil van het ongunstige seizoen! Ik hoop echter dat u snel weer naar de stad komt.

Ik omhels u teder, evenals mijn lieve Letje, en ben met onuitsprekelijke liefde en genegenheid, uw vriendin,

Sara Edeling, geb. Burgerhart

Vrijheid

CONTEXT

'Vrijheid en vreugd, meer eis je niet,' schrijft vriendin Anna Willis aan Sara in brief 12. Dat klinkt simpeler dan het is, want in het hele boek worstelt Sara met haar vrijheid. In het begin dwingt een gebrek aan vrijheid haar tot een extreme daad. Na drie jaar bij haar tante verbreekt Sara definitief de banden met de sombere wereld van de finen. Dat be-
gin lijkt meer op het einde van een boek. Waarom openen Wolff en Deken met deze zelfbevrijding? Omdat de strijd allesbehavende afgelopen is. Nu begint het pas! Dit is het echte thema dat Wolff en Deken aansnijden. Want: wat te doen met al die vrijheid? Meteen weer inleveren? Daar heeft Sara absoluut geen zin in. Dus verdedigt Sara haar nieuw verworven vrijheid op een bijna bespottelijke manier. Ze moet er voorlopig niet aan denken om te trouwen.

'Pour moi geen man. Een flinke vent om me, zoals ik altijd zeg, te brengen waar ik heen wil: dat is prima, maar meer niet. [...] Haar mijn devies zijn: *vrijheid, blijheid!*' (brief 56)

Tegenspeler R. lijkt gedreven door dezelfde vrijheidsdrang: 'Trouwen? Ben je nou helemaal gek? Ik zal, denk ik, tot zo'n wanhopige daad nooit komen. Vrijheid is de prikkel der liefde: dit, weet je, is mijn lijfspreuk.' (brief 91) In zijn ogen heeft Sara overigens helemaal geen vrijheid. Hij ziet haar niet als zijn

gelijke om twee redenen: ze is een vrouw en ze is niet van adel maar slechts een burgermeisje.

Vrijheid is voor elke achtende-eeuw de sleutel tot geluk. Daaronder koesteren bijna alle burgers het beetje vrijheid dat ze nog hebben. In het laatste kwart van de achttiende eeuw heeft men het gevoel dat er niet veel vrijheid meer over is. De oorlog, de economische crisis en de corruptie doen veel burgers besluiten om zich te onttrekken aan de uitzichtloze situatie. Er breekt een jarenlange vrijheidsstrijd aan, die bekendstaat als de patriottentijd. De patriotten willen een democratisch bestel en gelijke kansen voor iedereen. Ze zijn bereid daarvoor te sterven, als het moet. In zogenaamde 'exercitiegenootschappen' leren ze hoe ze moeten schieten. Een groot aantal schrijvers, waaronder Wolff en Deken, sluit zich aan bij deze patriotten. De Zeeuwse dichter Jacobus Bellamy stopt zelfs met het schrijven van liefdesgedichten. Voortaan schrijft hij alleen nog maar voor de revolutie en voor het vaderland:

'Kom op dan Nederlanders, word eens wat u zijn kunt! Laat die logge vadsigheid plaatsmaken voor vurige activiteit! – Jullie zijn de beslissers over jullie eigen lot: VRIJHEID! – OF SLAVERIJ!'

Pas in 1795 slagen de revolutionairen erin om het oude bewind omver te

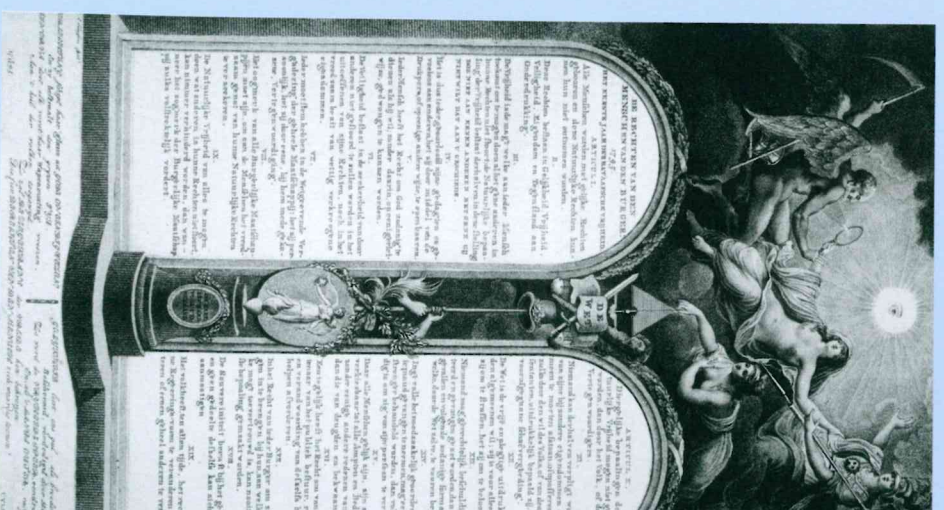
De Nederlandse Verklaring van de Rechten van den Mensch en van den Burger uit 1795

werpen. De idealen van de Verlichting worden dan vastgelegd in de *Verklaring van de Rechten van den Mensch en van den Burger*.

'Alle mensen worden met gelijke rechten geboren en deze natuurlijke rechten kunnen hun niet worden afgenomen. Deze rechten bestaan uit gelijkheid, vrijheid, veiligheid, eigendom en verzet tegen onderdrukking.'

Wolff en Deken schreven hun roman ook met de bedoeling het vaderland vooruit te helpen. Hun hoop was gevestigd op burgers, die net als zij, meer vrijheid, gelijkheid en inspraak wilden en die bereid waren om daarvoor te knokken. In *Sara Burgerhart* laten ze zien wie volgens hen goede en wie verkeerde vaderlanders zijn. 'Wij schilderen u Nederlandse karakters, mensen die men in ons vaderland werkelijk vindt,' schrijven ze in hun voorwoord.

Maar wie zijn dat precies? Wolff en Deken beschrijven in *Sara Burgerhart* drie milieus: de gegoede, verlicht-christelijke koopmansklasse met Blankart en Edeling als *the good guys*; en *savantes* als juffrouw Hartog en *petitmaitres* als Jacob Brunner als *the bad guys*. Daarnaast is er het milieu van de orthodoxe gelovigen (de 'finen'), Broeder Benjamin, Cornelia Slimp slamp en Zuzanna Hofland. Ten slotte zijn er de aristocraten: R. en zijn kornuiten. Door deze groepen op een realistische manier te beschrijven zorgen Wolff en Deken dat de lezer zich met het verhaal

Een kind krijgt uitleg over de rechten en plichten van de mens in het Weekblad voor kinderen uit 1799

Verlichting

TEKST

Nawoord door Wolff en Deken

We hopen dat onze goede lezers zoveel belangstelling hebben gekregen voor de *Historie van Sara Burgerhart* dat ze nog het een en ander willen weten over het merendeel van de aangename mensen die ze in dit werk hebben leren kennen. Veel bijzonders kan ik u niet verhalen of ik zou een avonturenroman moeten verzinnen. Weet dan dat onze vriendin Burgerhart al tien jaar zeer gelukkig leeft met haar goede man, en moeder is van vijf aardige kinderen die ze voorbeeldig opvoedt. Hoewel ze, onder ons gezegd, graag toegeeft dat ze, in duizend opzichten, veel te danken heeft aan de raad van haar man en de lessen van de twee respectabele weduwen Spilgoed en Willis.

Zes jaar geleden heeft de oude heer Edeling al zijn zaken overgedaan aan zijn zoon Hendrik en hij slijt het grootste deel van de zomer op zijn buitenplaats, in het gezelschap van zijn schoondochter en de kinderen. Die wandelen altijd bij hun man en vader tegemoet, als ze weten dat hij eraan komt, wat doorgaans op vrijdagmiddag na beurstijd het geval is.

De heer Blankart woont in de stad en blijft de lieveling en de lust van allen die hem kennen. Mevrouw Edeling noemt zijn naam nooit zonder dat ze bijna kinderlijk geïmitioneerd raakt. Het gaat nog altijd goed met hem en omdat de weduwe Willis en de weduwe Spilgoed bij elkaar wonen op een heel mooi, eenvoudige buitenplaats, heeft hij er een uitstapje bij. Hij gaat immers het liefst om met verstandige vrouwen en jongelui. De beide dames zijn zo gelukkig dat de mekwaardige man eens zei: 'Jullie zullen vast minder zin hebben om naar de hemel te gaan dan andere mensen, want jullie zijn hier al zo gelukkig.'

De heer Willis is nu negen jaar met zijn Letje getrouwd. Hij is een even lieve echtgenoot en vader als hij een zoon, broer en vriend was. Hij is eigenlijk de lieveling van de heer Blankart. Zijn zaken lopen voorspoedig en zijn echtgenote is zo tevreden dat ze zich niet eens afvraagt of er mensen zijn die meer aanzien hebben dan haar man en zij. Ze is nu zwanger van haar vierde kind. Haar broer is nog ongetrouwd en woont gezellig bij de heer Blankart, die hem graag ook getrouwd zag: 'Ik zal,' zei de goede man onlangs, 'ik zal zowaar voor Kobus ook nog een vriendin moeten gaan opschommelen zoals ik voor Willem deed, want ik zou niet graag zien dat hij eindigt als een nietsbeduidende, oude vrijer.'

Juffrouw Hofland heeft alle redenen om vergenoegd te zijn over de wijze waarop haar neef en nicht Edeling haar behandelen. Ze komt daar echter zeer zelden. Benjamin, Slimpslamp en Bregt verdienen geenszins de nieuwsgierigheid van de lezers van deze *Historie*. De oude eertijde Frits woont nog bij zijn mevrouw en

heeft er een buitengewoon aangenaam leven. Pietermelletje Degelijk is drie jaar geleden in 't huis van meneer Edeling gestorven, nadat ze er, volgens eigen zeggen, een 'hemel op aarde gehad had.' Uit haar testament bleek dat de oude eertijde dienstmeid de heer Blankart, mevrouw Edeling en de heer Willis alles had nagelaten met het verzoek dat ze die kleinigheid niet zouden versmaden, aangezien ze alles met God en met ere zuinigjes had gespaard. Ze bedong ook een gezellig dagje uit voor alle dienstboden van de heer Edeling en omdat de oude Frits haar eens ten huwelijk had gevraagd, maar zij niet trouwziek was, heeft ze hem uit erkentelijkheid een gouden ring, een zilveren tandenstoker en een dozijn witte zakdoeken nagelaten, gemerkt: P.D. 12.

Nu zouden we eigenlijk nog een woordje over juffrouw Hartog moeten zeggen. Maar omdat we helemaal niet corresponderen met geleerde vrouwen die over *zonnedelijcs* en de *genoegzame rede* schrijven, kan ik alleen melden dat zij en haar vriendin, de freule Van Kwastama, nog in leven zijn, en dat beiden er zeer sterk van worden verdacht een hoop prullen tegen de godsdienst en het gezond verstand te schrijven. Maar die zijn zo verschrikkelijk geleerd dat ze weinig lezers hebben, want het gif erin is niet gezoet.

De deugdzame mevrouw Buigzaam geeft toe (en zij kan het weten) dat juffrouw Hartog niet zo gevaarlijk is als ze – indien ze minder trots had – zou zijn in een tijd waarin niets te geloven 'flososfe' heet en zedeloosheid met fraaie manieren wordt verward.

Er blijft verder niemand meer over dan onze eerzame Lotje Rien du Tour. Dat er over haar leven niet veel bijzonders valt op te merken, kan de goede lezer zelf wel bedenken! Als hij het volgende wil lezen, we vinden het best. En zo niet, hij kan het overslaan. Juffrouw Lotje woont bij haar oom en tante en hoewel ze er zeer op gesteld blijft dit te veranderen, lijkt ze te tevreden. Mevrouw Edeling nodigt haar dikwijls uit en Lotje leert nu aan de twee jongste meisjes van deze dame wat die haarzelf met zoveel geduld onderwees, namelijk: kinderousjes breien. Juffrouw Lotje is buitengewoon in haar nopjes als ze overtuigend bewijs krijgt dat zijzelf een betere kabel kan breien dan jaantje en Mietje.

Hoe het ook zij: ieder die een goed, eenvoudig hart weet te waarderen boven een beekwaam vernuft, zal moeten toegeven dat Lotje veel nuttiger is voor de wereld als ze kindersokjes breit, dan juffrouw Hartog als ze dissertaties over zonnedelijcs schrijft.

Verlichting

CONTEXT

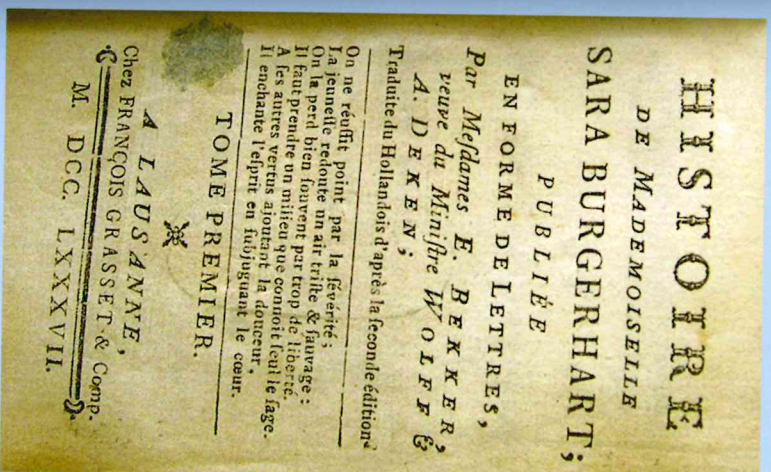
Hoe verlicht is de roman *Historie van mejuffrouw Sara Burgerhart* nu eigenlijk? Dat hangt af van wat je onder Verlichting verstaat. Als je de Verlichting definiert als een proces van vooruitgang waardoor een betere, tolerantere, gelukkiger wereld ontstaat, dan is *Sara Burgerhart* absoluut een middel geweest in de strijd om dat doel te bereiken. Verlichte geesten, zoals Wolff en Deken, zijn zeer geëngageerd en willen er alles aan doen om de maatschappij rechtvaardiger te maken. 'Hoe meer nut wij kunnen doen hoe meer wij verplicht zijn om het te doen,' schrijft Wolff in 1780. Wolff en Deken richten zich op jonge mensen, omdat dat de burgers van de toekomst zijn die het vaderland zullen moeten opbouwen. De schrijfters hebben speciaal jonge vrouwen op het oog. Als zij nuttig willen zijn voor het vaderland, moeten ze een goede opvoeding krijgen, als het even kan van wijze, ervaren vrouwen als Maria Buigzaam (en als de schrijfters zelf).

Die opvoeding moet plaats innemen voor het christelijke geloof, maar niet ontvallen in een streng religieuze opvoeding. Tolerantie is het toverwoord. Daarom laten Wolff en Deken de gereformeerde Sara trouwen met de lutherse Hendrik Edeling. Iets wat ontzettend modern was want gemengde huwelijken waren absoluut *not done*. Uit dat huwelijk worden vijf kinderen geboren die zullen worden opgevoed tot tolerante burgers. Sara en Hendrik dragen op die manier bij aan de ideale samenleving die Wolff en Deken voor ogen staat. Ook *singles* kunnen hun steentje bijdragen aan de maatschappij. Iemand die babysokjes breit, zoals Lotje Rien du Tout, is vele malen nuttiger voor de samenleving dan iemand die alleen maar zichzelf verrijkt, of die, zoals juffrouw Hartog, bezig is met het verzamelen van abstracte, nutteloze kennis.

Met deze verlichte nutsideologie reiken Wolff en Deken de lezer een andere werkelijkheid aan, eenje die wordt gekenmerkt door saamhorigheidsgevoel, tolerantie en solidariteit, en één waarbij vrouwen een wezenlijke rol vervullen. Ook al is dat misschien een droom, het is wel een haalbare droom. De belangrijkste verlichte les in het boek is daarom dat het leven en de samenleving maakbaar zijn en dat geluk bereikbaar is, als men maar juist en verantwoordelijk handelt. Dat is een optimistische boodschap, zeker voor de 'juffers' voor wie het boek is geschreven. Het betekent dat ze zelf hun lot kunnen bepalen.

Het succes van *Sara Burgerhart*

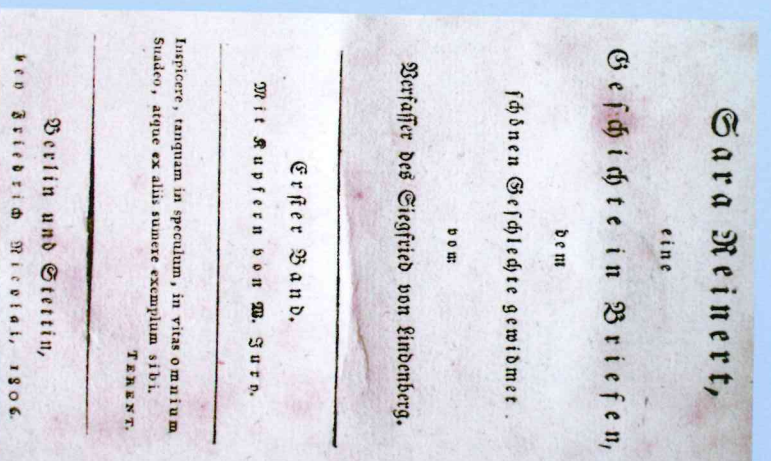
"SAARTJE BURGERHART" zal gelezen worden zolang er Nederlanders zijn die houden van hun taal en die beseffen dat er een Hollandse wijze van leven en denken en voelen is. Dat schrijft in 1954 de inleider bij

Een Franse vertaling van Sara Burgerhart uit 1787 en een Duitse uit 1806

een twintigste-eeuwse druk van *Sara Burgerhart*. Wolff en Deken zouden tevreden zijn geweest, hoewel ze niets te klagen hadden. Ook in hun eigen tijd was het succes van de roman groot. Binnen korte tijd werd het boek driemaal herdrukt. Vertalingen in het Frans en Duits volgden. Wolff en Deken begonnen onmiddellijk aan een nieuwe briefroman, de *Historie van den heer Willem Leewend*, waar ze achtien maanden over deden, maar die veel minder succesvol was.

Ondertussen had *Sara Burgerhart* behoorlijk wat invloed op tijdgenoten van Wolff en Deken. In 1783 publiceerde Rhijnvis Feith *Julia*, een briefroman over een jonge vrouw die de

liefde van haar leven, Eduard, niet kan krijgen omdat haar vader tegenwerkt. Schrijfster Belle van Zuylen werd eveneens geïnspireerd door Wolff en Deken. Voor haar *Lettes neuchâtelaises*, haar eerste – anoniem gepubliceerde – briefroman (1784), heeft ze veel geleerd van Wolff en Deken, geeft ze toe. 'In *Sara Burgerhart* had ik ontdekt dat je aan personages van de verbeelding een waardevolle realiteit geeft,' schrijft Van Zuylen, 'wanneer je voor de schildering van het milieu en de zeden gebruikmaakt van zaken die je goed kent.'

Ook de hele negentiende eeuw door blijft *Sara Burgerhart* tot de verbeelding spreken. Wanneer de gezaghebbende criticus Conrad Busken Huet de ro-

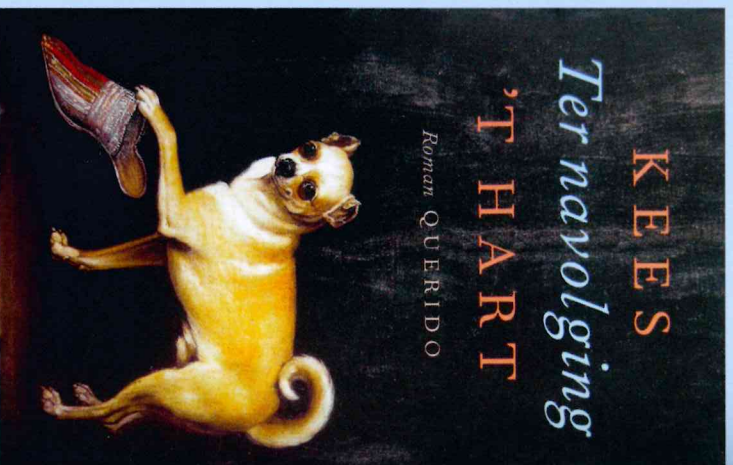
man bespreekt in zijn essaybundel

Oude romans (1877), zijn Wolff en Deken definitief gecanoniseerd. In 1884 wordt in Vlissingen een Wolff en Deken-gedenkteken onthuld, in de vorm van een grote, gietijzeren fontein.

Elf jaar later, in 1895, worden de schrijfters opnieuw groots herdacht. Ditmaal plaatst men een gedenksteen op het kerkhof Ter Navolging in Scheveningen, waar Wolff en Deken liggen begraven.

Pas in de twintigste eeuw komt het wetenschappelijk onderzoek naar Wolff en Deken goed op gang. Dankzij het eindeloze speurwerk van Hendrika Ghijsen, H.A. Höweler en vooral P.J. Buijnsters weten we in grote lijnen hoe het leven van beide schrijfters is verlopen. Ondanks al deze kennis ontbreekt het anno 2012 aan een documentaire over Wolff en Deken. Wel circuleren er trailers over Sara Burgerhart op het in-

Gedenksteen bij het graf van Wolff en Deken op de begraafplaats Ter Navolging in Scheveningen.
Foto J. Dircks

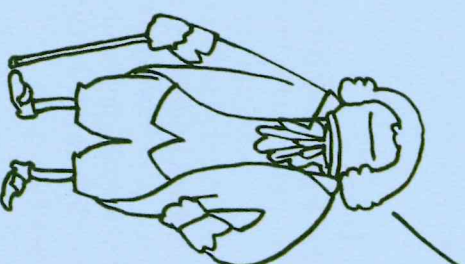
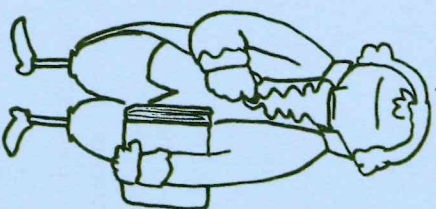

De roman Ter navolging van Kees 't Hart

ternet: een film die nooit de bioscoop bereikte. En dus moeten we het doen met enkele Sara Burgerhartstraten in Nederland en met de briefroman *Ter navolging* van Kees 't Hart uit 2004, waarin een jonge onderzoeker stuit op allerlei onverwachte, spannende, nieuwe gegevens over Wolff en Deken. 't Hart heeft de briefvorm gemoderniseerd: de correspondentie vindt per e-mail plaats. Veel in deze roman is verzonnen, maar niet de levenslust en de ondernemingszin van de twee schrijfters, die daarin zo verlicht waren als twee vrouwen maar konden zijn.

FOKKE & SUKKE
HEBBERN EEN ANDER GESCHIEDENISBOEK

DE VERLICHTING?

DIE BEGON TOCH
OP DE VIERDE DAG
VAN DE SCHEPPING?

RGUT

Vragen en opdrachten

De A-vragen dienen om belangrijke onderwerpen uit de stof samen te vatten. De B-vragen controleren of je het verhaal en het commentaar goed hebt begrepen en geven je de gelegenheid om de stof toe te passen. De C-vragen zijn bedoeld voor creatieve verwerking van de stof, waarin jouw eigen bijdrage centraal staat. Maak in overleg met je docent een keuze uit de vragen en opdrachten en spreek ook af hoe je je antwoorden inlevert, bijvoorbeeld in een dossier.

Inleiding

- 1A De auteurs: Wolff en Deken
- a Hoe hebben Wolff en Deken elkaar leren kennen?
- b Geef twee redenen waarom ze met schrijven in hun levensonderhoud konden voorzien.

- 2A De Nederlandse Republiek in 1782
- In de tijd dat het boek *Historie van mejuffrouw Sara Burgerhart* verscheen (1782), had de Nederlandse Republiek het moeilijk. Noem twee omstandigheden waaruit dat blijkt en geef aan welke oplossingen de politieke patriottenbeweging voorstelde.

- 3C Nederlandse polders
- Betje Wolff woonde lange tijd in de polder de Beemster, die in de zeventiende eeuw drooggelegd was. De Beemster staat sinds 2009 op de Werelderfgoedlijst van UNESCO omdat de drooglegging nog steeds een beroemd voorbeeld is van de waterbouwkundige kennis in Nederland. De zeventiende-eeuwse Franse filosoof René Descartes, die een tijd in Nederland woonde, zou erover gezegd hebben: 'Dieu créa le monde, mais les Hollandais créèrent la Hollande' (God schiep de wereld, maar de Hollanders schiepen hun eigen land). Nederlandse waterbouwkundigen voeren nog steeds over de hele wereld speciale projecten uit.

Stel een documentatiedossier over de Beemster samen. Overleg met je docent over inhoud en presentatievorm. Je kunt er bijvoorbeeld de volgende onderwerpen in betrekken:

1. De drooglegging van de Beemster: wanneer gebeurde dat precies, wie waren erbij betrokken, wie betaalde de drooglegging en welke methode werd er gebruikt? Geef bij je antwoord de url's van de sites die je gebruikt hebt.

2. De indeling van de polder. Zoek een oude kaart van de Beemster, uit de zeventiende, achttiende of negentiende eeuw. Beschrijf de indeling van de polder en leg uit welk doel deze indeling had. Vergelijk de oude landkaart met een actuele plattegrond: is de indeling veranderd? Geef bij je antwoord de url's van de sites die je gebruikt hebt.

3. Een vergelijking met andere oude polders, bijvoorbeeld de Hollandse Schermer en Haarlemmermeer, Het Bildt in Noord-Friesland of de polders van Sint Philipsland in Zeeland. Geef bij je antwoord de url's van de sites die je gebruikt hebt.

Zielsvriendschap

- 4A Sara en haar voogden
- Welke officiële regelingen gelden er tussen Sara, Zuzanna Holland en Abraham Blankart?
- 5A Het postadres
- Waarom kan Sara geen post ontvangen bij haar tante? Hoe lost ze dit op?

- 6C De Nederlandse taal in de achttiende eeuw
- Hoever staat het Nederlands uit de achttiende eeuw af van dat van vandaag? Op de site www.dbnl.org staat een reproductie van een uitgave van *Historie van mejuffrouw Sara Burgerhart* uit 1782 (http://www.dbnl.org/tekst/wolfo16histo1_01/colofon.php). Zoek brief 1 (van Abraham Blankart) op. Vertaal de brief in het Nederlands van nu. Je mag alle middelen gebruiken die je nodig hebt om de taal te moderniseren, maar het karakter van Blankart en de sfeer in de brief moeten hetzelfde blijven.

Religie en Verlichting

- 7B De Nederlandse taal in de achttiende eeuw
- Hoe was de Nederlandse taal in de achttiende eeuw? Op de site www.dbnl.org staat een reproductie van een uitgave van *Historie van mejuffrouw Sara Burgerhart* uit 1782 (http://www.dbnl.org/tekst/wolfo16histo1_01/colofon.php). Zoek brief 10 op. Lees de brief en geef vijf voorbeelden van verschillen met de spelling van vandaag. Zijn er ook verschillen in de interpunctie?

- 8B De finen

Leg uit wat de godsdienstige opvattingen van de 'finen' waren. Zoek daarna in brief 6 en 10 drie verschillende eigenschappen van de finen. Beschrijf elke eigenschap en geef er een duidelijk voorbeeld van.

9B De reputatie van de finen
De buitenwereld vond de finen maar huichelaars. Vind je dat terecht? Zoek drie argumenten voor je mening in brief 19.

10C Een interview met Bregt
Het verhaal van Sara's vertrek is als een lopend vuurtje door de buurt gegaan en ook Bregt wil haar woordje doen. Ze werkt al jaren voor meijuffrouw Holland en moet om haar reputatie denken. Vandaag de dag is een blog een geschikt medium voor Bregts verhaal. Het is echter onwaarschijnlijk dat ze kan lezen en schrijven of zou kunnen internetten. Ze wil jou alles vertellen als jij het publiceert. Je interviewt haar en schrijft een blog van maximaal 350 woorden met de vragen en antwoorden. Schrijf Bregts antwoorden letterlijk op in de taal die je van haar mag verwachten. Bedenk ook een goede kop-tekst voor het interview.

Liefdesperikelen

11B Verliefd
Hendrik Edeling en Jacob Brunier zijn allebei verliefd op Sara, maar ze reageren verschillend op deze gevoelens. Vergelijk de houding van Edeling (brief 30) met die van Brunier (brief 49): beschrijf twee verschillen. Wat is je conclusie over hun karakter?

12B Frans en Nederlands
In de kringen van Sara, de gegoede Nederlandse burgerij, werden veel Franse woorden en zegswijzen gebruikt, zoals wij nu veel Engels in onze taal hebben. Zoek brief 49 op (http://www.dbnl.org/tekst/wolfo16histo1_01/colofon.php) en geef voor alle Franse woorden van Jacob Brunier een Engelse uitdrukking die wij vandaag gebruiken in een gewoon gesprek.

13C Elektriciteit
Maak een overzicht van de methoden waarmee elektriciteit vandaag de dag zichtbaar kan worden gemaakt. Bespreek met je docent natuurkunde of het mogelijk is de methode van Musschenbroek om elektriciteit op te slaan op school uit te voeren. Maak een verslag van de voorwaarden die daarvoor vervuld moeten worden. Als je de proef kunt uitvoeren, voeg dan ook een verslag van het verloop toe.

Wat maakt Sara B. zo bijzonder?

14B De verteltechniek in een briefroman
Leg uit welk onderdeel het meervoudig vertelperspectief van de briefroman heeft boven een roman met een alwetende verteller. Ontwerp aan de hand van brief 51 in maximaal 100 woorden de beschrijving die een alwetende

15A Een *petit-maître*
Leg uit dat Jacob Brunier (die ook Koos en Ko genoemd wordt) een *petit-maître* is. Gebruik argumenten uit brief 49 en 56.

16C De reactie van Jacob Brunier
Welke reactie raad je Jacob Brunier aan als hij ontdekt dat Sara en Aletta in zijn kamer zijn geweest (brief 56)? Schrijf hem je advies over de brief die hij aan zijn zus en haar vriendin moet sturen. Vertel hem ook wat je argumenten zijn voor je advies. Gebruik maximaal 200 woorden. Maak gebruik van de informatie die andere brieven over hem en zijn familie geven (brief 11, 30, 46 en 51).

17B Cornelia Hartog
Geef op basis van brief 68 in maximaal 150 woorden een karakterbeschrijving van Cornelia Hartog. Ook Hartog is verliefd. Betrek in je beschrijving de invloed van haar gevoelens op haar gedrag.

Verleiding

18A *Writing to the moment*
Leg uit wat het begrip *writing to the moment* betekent en geef een voorbeeld uit brief 90 en één uit brief 91.

19B De alwetende verteller
Ontwerp aan de hand van brief 90 in maximaal 250 woorden de beschrijving die een alwetende verteller van de gebeurtenissen in deze brief zou geven. Bedenk dat een alwetende verteller ook het verleden en de toekomst in zijn beschrijvingen kan betrekken.

20B De ideale echtgenoot
Wat verwacht Sara van een echtgenoot? Verzamel haar wensen aan de hand van brief 90. Wat is haar voornaamste reden om Edeling niet als mogelijke echtgenoot te zien?

21B De Nederlandse taal in de achttiende eeuw
Hoe was de Nederlandse taal in de achttiende eeuw? Op de site www.dbnl.nl staat een reproductie van een uitgave van *Historie van meijuffrouw Sara Bungehart* uit 1782 (http://www.dbnl.org/tekst/wolfo16histo1_01/colofon.php). Zoek brief 91 op. Lees de brief en geef vijf voorbeelden van verschillen met de spelling van vandaag. Zijn er ook verschillen in de interpunctie?

22A Een lichtmis
R. vindt dat hij en zijn vriend G. lichtmissen zijn. Hij heeft gelijk. Geef uit

Overal verraad

23A Hofland onder druk gezet

Om te voldoen aan de eis van Cornelia Slimpslamp in brief 95 moet Zuzanna Hofland bedrog plegen. Welk? Kan Zuzanna Hofland voldoen aan de eis die Cornelia Slimpslamp haar stelt? Geef een argument voor je antwoord uit brief 5.

24B Wie schreef die brief?

Weeg van de volgende vier personages af welke motieven ze kunnen hebben om aan Blankart de anonieme brief (brief 107) te schrijven: 1. Cornelia Hartog, 2. Wilhelmina van Kwastama, 3. Jacob Brunier, 4. Anna Willems. Wie vind je de overtuigendste kandidaat? Geef per personage je argumenten.

25B Blankarts reactie

Bekijk Blankarts reactie op de anonieme brief (brief 121). Is die in overeenstemming met zijn karakter? Gebruik voor je argumenten ook de informatie die je al over Blankart kreeg uit brief 3 en 19.

26C Het dagboek van Zuzanna Hofland

Zuzanna Hofland houdt een dagboek bij en blikt na de diefstal terug op haar leven: hoe is dit allemaal zo gekomen? Voordat ze haar brief aan Sara opstelt (brief 124), schrijft ze eerst een reconstructie op aan de hand van stukjes uit haar dagboek. Schrijf Zuzanna's reconstructie, in maximaal 250 woorden. Maak je keuze uit de informatie die je over haar hebt gekregen (brief 3, 5, 6, 10, 19, 95, 110, 111, 124). Neem Zuzanna's stijl uit brief 124 over.

27C Van roman naar soap

De roman *Historie van meijfrouw Sara Burgerhart* zou je heel goed kunnen bewerken tot een soap voor de televisie. Je moet dan wel veel passages omwerken tot scènes van verschillende personages die elkaar spreken, anders ziet het publiek te vaak mensen die een brief schrijven. Kies twee brieven uit de volgende nummers: 10, 11, 30, 56, 68, 90, 110 en 111. Schrijf twee scènes van elk vijf minuten voor de aflevering waarin deze brieven verwerkt zijn. Bedenk hoe je de personages met elkaar confronteert en schrijf hun dialogen precies uit. Besteed ook aandacht aan het decor en de cameravoering.

Hoe kan een roman de lezer iets leren? Over opvoeding

28B R. pleit zichzelf vrij

R. is er vast van overtuigd dat hij seks met Sara zal hebben en dat hij ongestraft zal blijven. Noem de drie argumenten die hij hiervoor in brief 139 geeft.

29A Sara ontdekt de waarheid over R.

Als Sara achter de ware aard van R. komt, doet ze razendsnel levenservaring op. Kies uit brief 139 vier citaten waarin Sara zichzelf beschrijft en maak aan de hand daarvan duidelijk in welke stappen ze inzicht opdoet.

Vrijheid en Verlichting

30B Sara B. en de idealen van de Verlichting

Sara was steeds op zoek naar vrijheid, maar koos uiteindelijk toch voor het huwelijk. Leg uit dat dit heel goed past bij de idealen van de tijd waarin Wolff en Deken leefden: de Verlichting.

Vrijheid
J. Aleida Nijland, *Leven en werken van Jacobus Bellamy (1757-1786)*. Leiden, E.J. Brill, 1917, dl. 2, p. 404.

Elisabeth Wolff en Agatha Deken, *Gedichten en liedjens voor het vaderland [...]*. Den Haag, I. van Cleef, 1798, p. 94.

Verlichting

Brigfusseling van Berje Wolff en Aggie Deken. Ed. P.J. Buijnsters. Utrecht, HES, 1987, p. 506.

Gerrit Paape, *Het leven en sterren van een hedendaagsch aristocraat* (1798, op Google Books), pp. 40, 71.

Pierre H. Dubois en Simone Dubois, *Zonder wandel. Belle van Zuylen 1740-1805. Een biografie*. Amsterdam, Querido, 1993, p. 442.

Illustraties

Amsterdams Museum, Amsterdam: 24 (Fodor collectie), 62

Bulkboek (met dank aan Ludo Jongen): 7c

DBNL (met dank aan Cees Klapwijk): 7a, 9a-b, 10a, 11a, 12b, 16, 25, 42, 89a

Gemeente Archief, Vlissingen: 39a

Historisch Genootschap Jan Adriaensz. Leegehwater, Middenbeemster: 29

Internet (rechtenvrij): 21b, 23, 34, 38, 39b, 47, 58, 78, 82

Koninklijke Bibliotheek, Den Haag: 65a

Mauritshuis, Den Haag: 45

Metropolitan Museum of Art, New York: 86

Museum Flehite, Amersfoort: 12a

National Portrait Gallery, Londen: 48

Particulier bezit: omslag: 7b, 10b, 18, 20, 21a, 35a-c, 40a, 49, 56, 61, 67, 69a-b, 70a,

70b, 73, 74, 76b, 90, 91, 95b, 96a

Reid, Geleijnse & Van Tol (met dank): 13, 97

Rijksmuseum, Amsterdam: 26

Stadsarchief, Amsterdam: 11b, 65b, 76a

Teylers Museum, Haarlem: 33

Theaterinstituut Nederland: 57

Uitgeverij Querido, Amsterdam: 96b

Universiteitsbibliotheek Leiden: 32, 75, 89b, 95a

Universiteitsbibliotheek UvA, Amsterdam: 52, 72

West-Fries Museum, Hoornt: 40b

Buitenlandse woorden en zinswendingen

accès: toegang

à l'ordinaire: zoals gewoonlijk

arabe: rijstbrandewijn

assemblée: bijeenkomst (van een voor-

naam gezelschap)

bienséance: welvoegelijkheid

boucle: valse haarkrul

bowl punch: kom met alcoholische

vruchtendrank

burgercanaille: gepupel

cachette: zegeltje

Cara mia!: Italiaans: lieve schat!

cela est bien vrai: dat is helemaal waar

chère âme de ma vie!: mijn hartje!

chevalier: galante ridder, cavaler

Chez Mademoiselle G...: *Marchande sur le*

...: Bij me(juffrouw G... winkelier-

ster op de ...

coiffer [...] *comme il faut*: doe mijn haar

volgens de mode

comme il faut: zoals het hoort

conquête: verovering

decorum: etiquette

desnoiselles: ongetrouwde vrouwen

discours formelés: serieus gesprek begin-

nen

distance: gepaste afstand

douce et tendre amie!: lieve, redere

vriendin!

enfin: kortom

en passant: tussen de bedrijven door

entièrement la vôtre: helemaal de jouwe

entre nous: onder ons gezegd

en vérité: inderdaad

fangon (*fourgon*): overdekte reiswagen

heureuse rencontre: geweldige ontmoet-

ting

honoreren: erkennen

ignoreren: onwetend laten over

insipide: flauw

je soupire, je crains: ik smacht, ik sta

doodsangsten uit

je suis emrée: ik ben woedend

la Reine de France: de 'Koningin van

Frankrijk'

les Belles Lettres: de literatuur

ma chère: mijn beste, mijn lieve

Madame: mevrouw

Mademoiselle: me(juffrouw

meriteert: verdient

mérites: marktwaarde

mon amie: mijn vriendin

Mon Angel!: mijn engel!

mon homme: ons heerschap

négligé: huiselijke, informele kleding

Partiii: voorvaderen

pelisse: cape

petit-mâtre: modegeek, modieus heertje

point de hollandais: beslist geen Hol-

lands!

point, point!: nee, nee!

pommade: gel

pour moi: voor mij

Quelle sottise, ma chère!: Wat een onzin,

mijn bestel!

Que vous êtes belle! *Que je vous adore!*:

Wat ben je mooi! Ik vind je zo ge-

weldig!

remarques: opmerkingen

robe de chambre: kamerjas, hier: servetje

saluer: doe de groeten aan

savante: pedante, geleerde vrouw

savoir-vivre: levenskunst

serail: harem